

IN SEDES JUDICIARIA (I). FEMEI DIN BANATUL MEDIEVAL ÎN FAȚA SCAUNELOR DE JUDECATĂ. GENERALITĂȚI

Ligia Boldea*

Cuvinte cheie: părțile sudice ale regatului maghiar, comitatele Banatului medieval, epoca angevină, femei nobile, scaune de judecată

Keywords: southern parts of Hungarian kingdom, counties of the medieval Banat, Angevine age, noble women, county courts

În ultimele decenii studiile de gen au dobândit o pondere tot mai însemnată în istoriografie, pe temeiul realității că genul este un construct social și normativ care poate acoperi orice unghi al vieții sociale. Această nouă accepțiune a termenului a deschis mai multe linii de studiu care nu au fost luate în considerare decenii în urmă. Astfel, cercetările medievistice, spre exemplu, au fost direcționate tot mai mult către subiecte nontradiționale, în special înspre femei, copii sau alte categorii considerate a fi fost marginale în societatea medievală.¹ Unii cercetători au interpretat însă noțiunea de “gen” ca un cod feminist pentru femei și “istoricele lor plângeri față de injustețea socială”.² În fapt, fenomenul de gen oferă un nou vocabular cultural, unul care ne permite să analizăm realitățile omniprezente despre femei și bărbați care sunt evidente în toate construcțiile sociale și culturale, cu atât mai mult în mărturiile istorice în toate formele lor.

Rolul femeii în Evul Mediu a fost determinat de o serie de tipare create și guvernate de o societate patriarhală, în care poziția sa în societate, locul său în cadrul familiei reflectau mai degrabă idealurile masculine proiectate asupra sa. Astfel, în mod reducționist, imaginea femeii a fost proiectată prin trei stereotipuri – copile, soții, văduve – fiecare ipostază cuprinzând un set de criterii care le purtau pe femei de la o stare la alta.³ Nu se poate contesta faptul că femeile au fost expuse în epocă mai multor vexații

* Muzeul Banatului Montan Reșița, b-dul Republicii, nr. 10, e-mail: lboldea.ist27@gmail.com

¹ Linda Mitchell, “Women, Gender, Law, and Remembering Shona Kelly Wrey,” *Historical Reflections/ Réflexions Historiques* 43, nr.1 (2017): 1.

² Cordelia Beattie, “Gender and femininity in medieval England,” în Nancy Partner, ed., *Writing Medieval History* (London: Hodder Arnold, 2005), 154.

³ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic. Biserica, sexualitate, căsătorie și divorț în Țara Românească a secolului al XVIII-lea*, ed. II (București: Humanitas, 2011), 76; Georgeta Fodor, *Femeia*

din partea unui sistem patriarhal în mod predominant. Însă, din perspectiva raportului public/privat, se acceptă astăzi tot mai mult în cercetările istorice că participarea femeilor la viața publică a fost mai activă decât s-a acceptat o bună bucată de timp, fiind lipsită de acuratețe ideea inoculată o bună parte din istorie că bărbații au fost protagoniștii exclusivi ai relațiilor cu exteriorul, în timp ce femeia a fost cantonată în sfera domestică și privată a existenței.⁴ Istoricii cad tot mai des de acord că femeile evului mediu european nu au fost supuse unui regim aspru de cvasidetenție, nu au fost închise în spații etanșe, căci au existat domenii și împrejurări în care ele și-au demonstrat puterea și și-au conturat propria individualitate. Bunăoară, nu se poate contesta faptul că unele femei și-au administrat propriile bunuri și proprietăți, în anumite circumstanțe și pe cele ale întregii familii, fapt care denotă abilitate administrativă și financiară, căci “ce lucru mai public decât stăpânirea unei moșii sau intriga politică”.⁵

Cercetarea de față își propune să continue analizarea imaginii femeii din societatea comitatelor medievale bănățene în veacul al XIV-lea și în prima jumătate a celui următor⁶, prin abordarea unor aspecte legate de data aceasta de prezențele feminine în fața scaunelor de judecată centrale sau locale ale regatului maghiar. Preocuparea scăzută față de acest subiect s-a dovedit a fi o motivație suficientă pentru a încerca să demonstrăm că, în pofida unor idei preconcepute, femeile acelor vremuri au avut acces la instanțele judecătorești, uneori dovedind o notabilă tenacitate în modul în care și-au urmărit interesele. Căci, în acele secole și în circumstanțe bine determinate, femeile (cu preponderență cele nobile) au deținut bunuri imobile și mobile⁷, pe care adeseori au ajuns să le dispute în fața justiției. Nu am recurs la o analiză comparată a subiectului cu cel al prezențelor masculine în instanțele medievale de judecată. Nu am considerat oportun în acest stadiu al cercetării, dată fiind cantitatea relativ mare de informație și

în societatea medievală românească. Secolele XV-XVII, Teză de doctorat (Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai, 2010), 10.

⁴ Sara Menzinger, “La donna medievale nella sfera pubblica: alcune riflessioni in tema di cittadinanza nel panorama degli studi storico-giuridici,” în Miriam Davide, ed., *La condizione giuridica delle donne nel medioevo* (Trieste: CERM, 2012), 119; Șarolta Solcan, *Femeile din Moldova, Transilvania și Țara Românească în Evul Mediu* (București: Editura Universității din București, 2005), 6; G. Fodor, *Destine comune: viața femeilor între public și privat. Țara Românească, Moldova și Transilvania (secolele XV-XVII)* (Cluj-Napoca: Argonaut, 2011), 17–18; Livia Magina, “Amprunte feminine într-un oraș de frontieră: femeile în societatea urbană din Caransebeș în epoca modernă timpurie,” în I. M. Balogh, I. Lumperdean, L. Mády, D. Țicu, coord., *Multiculturalitate, identitate și diversitate. Perspective istorice. În onorem prof. univ. dr. Rudolf Grăf la împlinirea vârstei de 60 de ani* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 154–155.

⁵ Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic*, 17–18; Ovidiu Pecican, “Un șantier patinat, dar auroral: femeia în spațiul românesc medieval,” în G. Cosma, E. Magyari Vincze, O. Pecican, eds., *Prezența feminină. Studii despre femei în România* (Cluj-Napoca: Ed. Fundației DESIRE, 2002), 40.

⁶ Ligia Boldea, “Câteva observații asupra imaginii femeii în documentele medievale bănățene (1300–1450),” în I. M. Balogh, I. Lumperdean, L. Mády, D. Țicu, coord., *Multiculturalitate, identitate și diversitate. Perspective istorice. În onorem prof. univ. dr. Rudolf Grăf la împlinirea vârstei de 60 de ani* (Cluj-Napoca: Mega, 2015), 125–150.

⁷ L. Boldea, “Prezențe feminine în sistemul domonial medieval bănățean (1300–1450),” *Analele Banatului*, Serie Nouă, Arheologie-Istorie, XXIII (2015): 235–251.

procesarea ei cât de amănunțit a fost posibil. Rămâne ca cercetări viitoare să realizeze acest lucru.

Realitatea este că problemele de natură juridică ocupă o mare pondere a informației pe care am analizat-o și valorificat-o în ultimii ani. Din cele 200 de unități documentare consultate, 138 de acte (respectiv 69%), grupate în 86 de procese, au ca subiect chestiuni litigioase cu participare feminină rezolvate în instanțele judiciare ale vremii. Trebuie specificat de la început însă că dependența aproape totală a cercetării noastre față de documentația vremii (în lipsa unor studii relevante pentru subiectul, zona și perioada alese), implică un anumit grad de relativitate, obiectivă de altfel. Cercetarea noastră nu are cum să fie una exhaustivă, astfel că am lucrat pe un eșantion de documente pe care îl considerăm a fi suficient pentru a putea ajunge la anumite concluzii relevante. Pe de-altă parte, pierderea în timp a unor acte este un handicap ce nu poate fi surmontat. În al treilea rând, documentele păstrate ce au ajuns în atenția noastră reprezintă în majoritate covârșitoare diferite stadii ale proceselor (citări în fața instanței, cercetări, amânări, hotărâri, sentințe etc.), fără a avea în niciun caz setul complet al documentației unui proces anume. Am întâlnit doar câteva litigii pe care le-am putut urmări pe baza mai multor documente păstrate (procesele familiei Himfi din anii 1387–1394, procesul dintre familiile Himfi și Chep de Gherteniș dintre anii 1423 și 1430 sau litigiul dintre aceeași familie Himfi și familia Dancs de Macedonia din anii 1433–1435), însă ceea ce putem spune este faptul că în niciunul din aceste cazuri nu avem certitudinea că posedăm întreaga documentație a speței. În toate celelalte situații avem de-a face cu unul sau două documente de caz; poate părea insuficient, dar coroborându-le am putut extrage o informație variată, pe care am supus-o unei analize problematizate. Am încercat să insistăm asupra fiecărui detaliu furnizat de acte cu o valoare informațională inegală, în speranța de a putea surprinde cât mai multe aspecte ale prezențelor feminine în fața actului de justiție, care să se constituie în temeiuri pentru cercetări analitice viitoare. În anumite momente am recurs la o abordare cuantificată a unor informații care pot părea seci la o primă citire, dar care, dincolo de o aparentă banalitate, pot sugera într-o manieră lipsită de echivoc anumite realități mai greu de combătut decât simplele ipoteze scrise.

Despre statut juridic – personalitate juridică. Prezența femeilor în fața scaunelor de judecată este în mod evident legată de statutul lor juridic, de modul în care ele au avut personalitate juridică în acele vremuri. În accepțiunea contemporană, statutul juridic este atribuit unei persoane căreia legea îi recunoaște existența, care poate avea un patrimoniu ce îi conferă o serie de drepturi și obligații, în timp ce personalitatea juridică denotă aptitudinea unei persoane juridice de a dobândi drepturi și de a-și asuma obligații, încheind acte juridice în calitate de subiect de drept, prin reprezentanții săi legali. O persoană juridică are atribute de identificare proprii, voință și interese proprii, un patrimoniu propriu, precum și responsabilitate juridică proprie, inclusiv penală.⁸ Câte

⁸ Legea nr. 287/2009 publicată în MO nr. 505 din 15 iulie 2011: Noul Cod Civil, Cartea I, Titlul IV, cap. I art. 193.

dintre aceste elemente definitorii se regăsesc în profilul juridic al femeilor din comitatele Banatului medieval din perioada Angevină și cea a regelui-împărat? Este ceea ce încercăm să constatăm făcând apel la informația documentară păstrată.

În secolele XIV-XV sistemul juridic al regatului maghiar, bazat pe cutumă și oralitate, nu a produs încă o legislație scrisă care să definească dincolo de orice echivoc poziția femeii în societate și în raport cu angrenajul judiciar care reglementa această societate. De altfel, cercetări aprofundate asupra subiectului au conchis că nu a existat în fapt un singur drept cutumiar în Ungaria medievală, nobilimea trăind după propriile proceduri judiciare, în timp ce comitatele, orașele și chiar satele își aveau propriile tradiții, păstrate de memoria orală a comunităților.⁹ Nu este însă mai puțin adevărat că a existat și în epoca medievală o preocupare de a se conferi femeii o anumită protecție juridică, chiar dacă ea se situa pe o poziție de inferioritate, fiind considerată mai puțin capabilă să își controleze viața și să își administreze bunurile.¹⁰ Decretele regale stipulau, bunăoară, încă din veacul al XIV-lea faptul că justiția ecleziastică (formată din arhiepiscopi, episcopi, vicari etc.) se ocupa de problemele femeilor – respectiv de sfertul filial, de dotă și darurile de nuntă, de testamente sau de alte probleme matrimoniale.¹¹ În schimb, numeroasele cauze identificate în documentele pe care le-am analizat reflectă o paletă destul de largă de problematici litigioase care le-au adus pe femei în fața scaunelor de judecată centrale sau locale. De altfel, o serie de prevederi înmănunchate la începutul secolului al XVI-lea în *Tripartit* de către István Werbőczy sintetizează într-o mare măsură realitățile juridice ale secolelor anterioare: încă de la 12 ani tinerele femei se puteau logodi și căsători, dobândind dreptul de a deschide procese și de a-și desemna reprezentanți în fața sedriilor; la 14 ani ele răspundeau deja de bunurile lor mobile în aur și argint, având drept de zălogire; pentru ca de la 16 ani să intre în stăpânirea bunurilor imobile care li se cuveneau (respectiv *quarta puellaris*, dota sau alte moșii), putând depune mărturie și lăsa moștenire prin testament.¹² Or, tocmai pe baza acestui drept de stăpânire funciară, dobândit de unele femei în circumstanțe variate, s-a fundamentat în bună măsură capacitatea lor de a sta în fața scaunelor de judecată pentru a-și clama dreptatea sau pentru a se apăra. S-a observat și în alte cercetări (circumscrie însă unor secole mai târzii – XVI-XVII), că nu au existat pentru femei îngrădiri reale ale dreptului de a se prezenta în fața sedriilor, fie independent, fie prin reprezentanți¹³, că “singure în fața instanței masculine, femeile își joacă

⁹ Martyn Rady, “Judicial Organisation and Decision Making in Old Hungary,” *Slavonic & Est European Review* 90, nr. 3 (2012): 454.

¹⁰ Joannes Kitionich de Kosztanica, *Directio Methodica Processus Judiciarii Juris Consuetudinarii incltyti Regni Hungariae* (Leutschoviae, 1650), cap. X, art. 26, 388–389; Fodor, *Femeia în societatea medievală românească*, 172; Solcan, *Femeile*, 9.

¹¹ Decretul lui Ludovic I din 27 iulie 1344, vezi *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veacul XIV, vol. IV (București, 1955), 204; reluat la începutul domniei lui Matia Corvin prin decretul din 24 ianuarie 1458, vezi și *Decreta Regni Hungariae/ Gesetze und Verordnungen Ungarns (1458–1490)*, F. Döry, G. Bónis, G. Érszegi, S. Teke, eds., vol. II (Budapest, 1989), 85.

¹² Stephanus de Werbotz, *Decretum Latino-Hungaricum juris consuetudinarii incliti regni Hungariae et Transilvaniae (Tripartitum)* P. I, tit. CXI (Leustchovie, 1637), 207–208.

¹³ Fodor, *Femeia în societatea medievală românească*, 171.

cu pricepere cărțile, transformând dezavantajul în avantaj”.¹⁴ Ca regulă generală, au putut sta singure în fața justiției femeile necăsătorite sau văduvele, în timp ce femeile căsătorite s-au prezentat în instanță asistate de soți sau de reprezentanți desemnați. Analiza documentelor de epocă ne dezvăluie însă situații de o mare diversitate, care nu fac altceva decât să nuanțeze peisajul curților de judecată ale regatului maghiar din veacurile XIV-XV, căci impactul factorului uman în toate aceste ecuații nu a putut să nu influențeze tradiții și cutume, reglementări și practici judiciare, făcându-le, așa cum se întâmplă îndeobște, mai flexibile și mai adaptate la circumstanțele de moment.

Cine ajunge în fața scaunelor de judecată. Trebuie precizat de la bun început faptul că, în majoritatea cazurilor pe care le-am analizat (materializate în 86 de procese), femeile nobile sunt cele care, prin statutul lor juridic privilegiat, au avut acces la instanțele judiciare atunci când le-au fost lezate drepturile sau când au fost puse sub acuzare. Ne-a surprins numărul infim de mărturii documentare asupra prezenței femeilor din mediul urban în fața scaunelor de judecată. Pentru perioada cercetată însă, centrele urbane din comitatele bănățene au fost puține; în egală măsură și ponderea activităților meșteșugărești a fost redusă, concentrată mai degrabă pe domeniile nobiliare decât în cele câteva centre cu caracter urban (de tip *civitas* sau *oppidum*). În ceea ce privește mediul rural iobăgesc, menționarea unor personaje feminine nu este decât indirectă și impersonală, în contextul unor procese inițiate de stăpânii lor, care au avut în toate cazurile aceeași motivație: o serie de agresioni și spolieri care au transformat aceste femei în victime. În consecință, putem spune că materialul de față este într-o proporție covârșitoare o privire asupra modului în care femeile cu statut nobiliar au interacționat cu sistemul judiciar al epocii.

O a doua observație se leagă de maniera în care ele sunt denumite în actele de judecată. În cazul numelor feminine s-a putut constata deja că regula celui *nomen unicum* ce a funcționat în secolele XI-XIII s-a prelungit și în secolele următoare într-o manieră mult mai categorică decât în cazul prezențelor masculine. Identificarea femeii în sistemul mecanismelor birocratice ale cancelariilor medievale s-a făcut prin excelență folosindu-se relațiile de descendență (*filia*), de maternitate (*mater*), de frățietate (*soror*), de uniune maritală (*uxor*) sau de văduvie (*vidua, relicta*).¹⁵ De cealaltă parte a societății, prezențele masculine au fost întotdeauna consemnate prin folosirea prenumelui însoțit de formule onomastice lipsite de ambiguități – toponime, patronime, *sobriquet*-uri, activități practicate sau instituții de proveniență.¹⁶ Ne-a surprins totuși să constatăm faptul că, în pofida unor percepții preconcepute, raportul dintre consemnările nominale și cele exprimate prin statutul familial (văduve, fiice, soții) este extrem de strâns: 46 de procese în care femeile sunt înscrise în actele procesuale prin folosirea prenumelui lor alături de statutul familial, față de 40 de procese în care este menționat doar statutul

¹⁴ Ghițulescu, *În șalvari și cu ișlic*, 76.

¹⁵ Șerban Turcuș (coord.), Adinel Dincă, Mihai Florin Hasan, Victor Vizauer, *Antroponimia în Transilvania medievală (secolele XI-XIV). Evaluare statistică, evoluție, semnificații*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2011), 164

¹⁶ Ibid., 15.

familial. Ne-am fi așteptat ca rigoarea birocrăției de cancelarie să fi făcut ca acest raport să fie mult mai clar conturat în favoarea consemnării personalizate a femeilor prinse în meandrele sistemului judiciar. Pare însă a nu fi fost cazul. În consecință, am căutat să întrezărim anumite tipare după care cei ce au redactat actele procesuale să fi optat pentru una sau pentru cealaltă variantă. Dispunerea datelor pe care le deținem într-un raport schematic poate sugera câteva observații pentru care avem suport documentar:

Menționări nominale			Menționări ale statutului familial		
45 procese, din care:		52,3%	41 procese, din care:		47,6%
Văduve	21 procese	46,6%	Văduve	34 procese	82,9%
Soții	9 procese	20%	Soții	5 procese	12,1%
Fiice	11 procese	24,4%	Fiice	1 proces	2,4%
Fiica lui x, soția lui y	4 procese	8,8%	Bunică	1 proces	2,4%

În primul rând, putem specifica elementele care par a nu fi jucat niciun rol semnificativ în această privință, și anume: tipul sedriei (central sau local); faptul că femeile s-au prezentat *in persona* sau prin reprezentanți în fața scaunului de judecată; sau calitatea lor ca părți în procese (reclamante sau pârâte). Ceea ce pare însă a fi făcut diferența a fost speța în sine: se pot observa diferențele procentuale în cazul văduvelor (pe de-o parte) și a fiicelor și soțiilor (pe de-altă parte). Ceea ce am observat în cazul văduvelor a fost faptul că atunci când s-au prezentat în instanță pentru a apăra (sau a se apăra) în chestiuni privitoare la patrimoniul familial avitic rămas de la răposatul soț (or, acestea sunt cele mai numeroase situații întâlnite), ele au fost în majoritatea cazurilor denumite doar prin raportarea la alianța lor matrimonială (văduva lui x). În schimb, atunci când obiectul litigiului a vizat bunuri personale, cu care femeia a intrat în căsătorie sau pe care le-a achiziționat în timpul vieții din venituri proprii (inclusiv bunuri funciare: moșii, păduri, mori, vii), pe lângă relația de uniune maritală a fost menționat și prenumele respectivei nobile doamne. Aceeași explicație am constatat că este valabilă și pentru soțiile și fiicele înscrise ca atare în procese, în cadrul cărora s-au judecat pentru o serie de bunuri personale, fapt ce explică, în opinia noastră, procentele mai ridicate din dreptul menționărilor nominale ale acestora. Într-un fel, inserarea numelui propriu alături de legăturile familiale considerăm că a consolidat din punct de vedere juridic identitatea femeii, care se judecă în aceste circumstanțe în nume propriu, la fel ca nobilii bărbați prezenți în sedrii.

Vârsta participantelor la actul de justiție denotă un dezechilibru numeric accentuat între femeile adulte și copile, ultimele dintre acestea fiind reprezentate de regulă în instanță de tații sau de mamele lor văduve, în cazul orfanelor cauza lor fiind preluată de rude sau de alți împuterniciți; în cazul femeilor adulte modul de reprezentare este mult mai variat, fapt care urmează să fie detaliat în paginile următoare.

Vârsta	Număr de procese	Procentaj
Adulte	82	95%
Copile	4	5%

Statutul familial, reflectat în dispunerea procentuală a diferitelor grade de rudenie sub care femeile sunt menționate în actele de judecată analizate, poate oferi câteva nuanțe în plus șabloanelor sociale consacrate. Desigur că predomină în mod autoritar trinomialul văduvă – soție – fiică, ce denotă prevalența relațiilor de gradul întâi în cadrul acțiunilor litigioase, care au ca obiect în cele mai multe cazuri stabilirea drepturilor patrimoniale, financiare sau succesorale ale diferitelor exponenți ale nobilimii medievale bănățene. Din această perspectivă, am încercat să cuantificăm datele extrase din documente, cu mențiunea că am luat în considerare statutul familial al femeilor angajate ca părți în cele 86 de procese analizate, strict așa cum acesta a fost consemnat în actele constatatoare.

Statut familial	Număr de procese	Procentaj
Văduve	55	63,9%
Soții	15	17,4%
Fii	11	12,7%
Fiica lui x, soția lui y	4	4,6%
Bunici, mătuși	1	1,1%

Ponderea mare a cauzelor în care văduvele se înfățișează în scaunele de judecată (fie în calitate de acuzatoare, fie ca pârâte) confirmă și în cazul comitatelor medievale bănățene realitatea că acestea au întrunit cel mai bine atributul de personalitate juridică ce le-a permis să stea în fața sedriilor pe picior de egalitate cu oponenții lor masculini. Ar trebui în acest moment să menționăm faptul, nu lipsit de relevanță, că am identificat extrem de puține procese în care nobilele femei s-au judecat între ele (în fapt, doar trei). Nu au fost însă cauze lipsite de substanță, de vreme ce ele s-au judecat fie în fața scaunului regal¹⁷, fie a celui palatinal¹⁸, fie s-a ajuns în impasul care a determinat strămutarea litigiului de la scaunul de judecată al comitatului Timiș la cel al Curiei regale.¹⁹

Văduvia a fost o etapă în ciclul vieții femeilor în care ele au devenit brusc și fără voia

¹⁷ A fost vorba despre un complicat proces de moștenire a averii familiei Himfi din comitatele Timiș și Caraș, care le-a adus față în față pe văduva fostului ban, Benedict Himfi, și pe cumnata sa, văduva lui Nicolae Himfi (fratele răposatului ban). Început în luna ianuarie a anului 1387, procesul trenează în următorii ani, definitivându-se după câte putem aprecia abia în primăvara anului 1390. Tivadar Ortway (ed.), Frigyes Pesty, *Oklevelek. Temes vármegye és Temesvárváros történetéhez*, vol. I (Pozsony, 1896), 145, 191 (în continuare Ortway, *Temes*).

¹⁸ Un proces în cadrul aceleiași familii Himfi derulat, în mod surprinzător, în paralel cu cel de partajare a averii familiale, între anii 1387 și 1391. Judecat de data aceasta în fața scaunului palatinal, el le-a opus pe aceleași văduve și a avut ca obiect o serie de acte de proprietate pe care răposatul ban Benedict Himfi le-a lăsat în păstrarea fraților săi, Nicolae și Petru, acte pe care văduva lui Nicolae nu a mai vrut să le returneze descendenților masculini ai familiei după moartea soțului său. Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, vol. III (Budapest, 1882), 171, 217 (în continuare Pesty, *Krassó*).

¹⁹ A fost vorba despre procesul dintre Caterina, soția lui Toma de *Holod* (Jabăr), cu Ana, soția lui Petru Pestes și fiii lui Ștefan de *Endred* (Făget), strămutat prin hotărârea sedriei comitatului Timiș în fața judeului Curiei regale. Zoltán Iusztin, *Instituții politico-administrative în Banat, în secolele XIV-XV*, Teză de doctorat (Cluj-Napoca: Universitatea Babeș-Bolyai, 2012), 166.

lor “vizibile”, trebuind să facă față oportunității, dar și poverii de a administra singure bunurile familiale sau personale.²⁰ Potrivit cutumelor, reflectate și în legislația secolelor ulterioare, văduva putea beneficia de zestrea ei, dar și de averea soțului atâta vreme cât nu se recăsătorea; mai mult chiar, din urbarii reiese că în anumite cazuri văduvele au rămas capi ai familiei și după căsătoria copiilor, cu care continuau să coabiteze.²¹ Am putea spune că ele sunt în acel moment atât puternice, cât și vulnerabile, o dihotomie transpusă în experiențe de viață trăite cu o mai mare acuitate și responsabilitate. Pe de-o parte, dintr-un personaj modest, reprezentat de soț în societate, văduva devenea “un personaj încărcat de responsabilități față de familie, stat, biserică”, un cap de familie în fapt²², transformare care putea avea loc la orice vârstă și care modifica paradigmele sale existențiale. Pe de-altă parte, lipsa tutelei masculine desigur că a accentuat gradul său de vulnerabilitate, ea fiind mai expusă vexațiilor venite din interiorul sau exteriorul familiei, moment în care protecția masculină a fost înlocuită în anumite situații de criză cu protecția juridică, reclamată în fața scaunelor de judecată. Am considerat a fi interesantă o privire statistică a prezenței nobilelor văduve în fața sedriilor, situație pe care am raportat-o la modul în care ele s-au însoțit sau nu cu alte persoane în acțiunile lor judiciare:

Cum se prezintă văduvele în sedrii – 55 procese		
Singure	31 procese	56,3%
Alături de copii	10 procese	18,1%
Alături de nepoți	6 procese	10,9%
Alături de alte rude	5 procese	9%
Alături de dividizionali	3 procese	5,4%

După cum se poate observa, în eșantionul documentar analizat prezența văduvelor singure în fața scaunelor de judecată ne apare superioară numeric înfățișărilor alături de alte persoane (urmași, rude colaterale sau dividizionali). În opinia noastră, posibile explicații constă fie în faptul că ele nu au avut copii, fie că s-au judecat în acele cazuri strict pentru bunuri sau chestiuni personale, care nu aduceau atingere sau nu implicau direct interesele familiale. Firește sunt și situațiile în care văduvele nobile apar în sedrii alături de copiii lor (adulți sau nevârstnici), ipostaze în care grija maternă putea determina adevărate bătălii judiciare pentru apărarea nealterată a drepturilor de moștenire ale urmașilor lor.²³ Întâlnim astfel cazuri în care văduvele au fost angrenate

²⁰ Katalin Szende, “Craftsmen’s Widows in Late Medieval Sopron,” în Marjatta Hietala, Lars Nilsson, eds., *Women in Towns. The Social Position of Urban Women in a Historical Context* (Stockholm – Helsinki, 1999), 13.

²¹ Ș. Solcan, “Văduva – cap de familie în societatea medievală din Țările Române,” în S. Bolovan, I. Bolovan, C. Pădurean, coord., *Om și societate. Studii de istoria populației României (secolele XVII-XXI)* (Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, 2007), 76.

²² Ibid., 73.

²³ Un caz relevant ar fi cel al Anei, văduva lui Dimitrie de Gabya, care în vara anului 1338 se judecă în fața regelui Carol Robert cu Chanadinus, arhiepiscopul de Strigoni, pentru jumătate din moșia

în litigii intrafamiliale (atunci când în cadrul unui nucleu familial s-au constituit mai multe grupuri de interese divergente) sau în procese interfamiliale provocate de imixtiuni venite din afara mediului familial. Toate aceste ipostaze denotă o schimbare radicală atât a modului lor de viață, cât și a felului în care ele erau privite de comunitate²⁴, marcând o evidentă trecere de la o atitudine pasivă la una combativă, prin utilizarea acelorași arme judiciare folosite îndeobște de bărbați în tribunale.

Prezența soțiilor în fața instanțelor de judecată observăm că a avut o pondere medie în economia documentelor studiate. Interesant ni s-a părut însă faptul că, după câte se poate vedea din analiza procentuală de mai jos (fundamentată strict pe formulele actelor de judecată), în multe cazuri ele par a se fi constituit singure ca parte în sedrii, în pofida opiniei cvasigeneralizate că soțul a fost acela care în mod exclusiv și-a reprezentat soția în justiție. Da, unele dintre ele s-au judecat prin reprezentanți și nu *in persona*, dar situația merită reținută pentru că nuanțează în mod semnificativ percepția asupra libertății de acțiune a unor femei căsătorite, chiar dacă asemenea cazuri au reprezentat poate excepții de la regulă. Preeminența masculină în raporturile maritale probabil că făcut necesar acordul soțului pentru înfățișarea femeii în instanță, precum și însoțirea ei la locurile de judecată. Nu am găsit însă niciun document care să certifice o asemenea situație, fiind vorba mai degrabă de o înțelegere implicită decât de o procedură legiferată.

Cum se prezintă soțiile în sedrii – 15 procese		
Singure	8 procese	53,3%
Împreună cu soțul	3 procese	20%
Alături de copii	1 procese	6,6%
Alături de alte rude	2 procese	13,3%
Alături de dividizionali	1 procese	6,6%

Implicarea directă a soțiilor nobile în anumite spețe judiciare se pare că s-a produs în circumstanțe bine definite, determinate de chestiuni legate de bunuri personale, provenite din zestre sau din moșteniri paterne sau materne. Un caz relevant este cel al nobilei doamne Caterina de Omor, soția lui Ioan de Beregsău care,

Beez și pădurea *Palataerde* de pe cursul Mureșului. Bunurile, în valoare de 50 de mărci, au fost primite din partea episcopului de Cenad în 1332 pentru a se constitui ca dotă și *quarta puellaris* pentru fiica văduvei, Clara. Vezi Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MOL), P 1732, manuscrisul lui Antal Fekete Nagy, *Temesi bántág oklevéltára*, 290 (în continuare Fekete, *Temesi bántág*). Aprig se pare că a fost și procesul dintre văduva lui Benedict Himfi și cumnata sa, văduva lui Nicolae Himfi, ce a vizat partajarea marelui domeniu al Himfiștilor din comitatele Timiș și Caraș între anii 1387–1390. Judecat în fața scaunului regal, acest litigiu poate fi considerat un prototip procesual prin care două nobile doamne, rămase văduve, au încercat să partajeze o moștenire considerabilă, văduva lui Benedict Himfi reprezentând interesele nepoților săi, în timp ce văduva lui Nicolae Himfi și-a reprezentat propriile interese (zestrea personală) și pe cele ale fiicelor sale, Caterina și Margareta. Pesty, *Krassó*, 171, 217.

²⁴ Fodor, *Destine comune*, 248.

în 1390²⁵, după moartea fratelui său, este nevoită să se judece în fața judei Curiei regale pentru două moșii pe care familia sa paternă le achiziționase în deceniile anterioare (în anii 1329 și 1362). Este adevărat că ea și-a trimis procuratorul la Visegrád pentru a-i susține cauza, însă în sentința finală pronunțată de judele Curiei alături de baronii și nobilii regatului, numele Caterinei și al urmașilor ei este cel consemnat ca principali beneficiari. Alte cauze vizează distrugeri sau ocupări abuzive ale unor proprietăți deținute de femei nobile căsătorite, caz în care documentele identifică persoana acestora ca fiind cea prejudiciată (*in preiudicium et dampnum eiusdem domine valdemagnum*), lor revenindu-le și plata daunelor la care au fost condamnați făptașii.²⁶ Am întâlnit și situații în care, deși cauza a fost pornită de ambii soți, pe parcursul procesului o serie de evenimente neprevăzute au făcut ca soția să continue singură acțiunea judiciară. Oferim spre exemplu cazul Anei și al lui Emeric Himfi de Remetea, care încă din anul 1423²⁷ se judecă cu familia ei paternă – Chep de Ghertenis – pentru sfertul filial care îi fusese acordat în părți din moșiile familiale Ghertenis și Nyek. Pe fundalul pregătirilor pentru campania militară antiotomană pe care Sigismund de Luxemburg a organizat-o la Dunăre, în Banat, în anii 1427–1428, Emeric Himfi a fost convocat la oaste de către rege²⁸, astfel încât procesul a fost purtat din acel moment doar de soția sa. Nu cunoaștem rezultatul final; știm doar că litigiul a trenat cel puțin până în 1430, judecându-se atât în fața scaunului regal, cât și în sedria comitatului Caras.

Menționarea ficelilor în cadrul acțiunilor procesuale este ceva mai redusă, în majoritatea cazurilor ele judecându-se fie alături de frați/surori, fie alături de alte rude. Spre deosebire de cazurile analizate anterior ale prezențelor văduvelor sau soțiilor în sedrii, putem observa din tabelul de mai jos că situațiile în care ficele de nobili apar nominalizate singure în fața instanțelor de judecată sunt extrem de puține, și acelea pentru probleme ridicate de dreptul de stăpânire funciară pe care îl revendică²⁹ sau care le este contestat.³⁰

²⁵ Pesty, *Krassó*, 196.

²⁶ Astfel, 350 de florini a fost suma obținută în anul 1398 de doamna Anych, soția lui Benedict de Lelye, din partea familiei Chep de Ghertenis pentru distrugerile provocate pe una din moșiile sale. Vezi Georgius Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. X/2 (Budae, 1834), 590–591 (în continuare Fejér, CD). Pentru ocuparea abuzivă a patru moșii din comitatele Arad și Timiș îl trimite în judecată și soția lui Ioan literatul de Firiteaz pe fratele adoptiv al soțului ei în cursul anului 1443. Frigyes Pesty, *Diplome privind istoria comitatului Timiș și a orașului Timișoara/Oklevelek. Temesvármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. II (1430–1470), Livia Magina, Adrian Magina, eds., (Cluj-Napoca: Mega, 2014), 131 (în continuare Pesty, *Diplome*).

²⁷ Pesty, *Krassó*, vol. II/1 (Budapest, 1984), 189–190.

²⁸ Ortway, *Temes*, 615.

²⁹ În 1404, pe fondul minoratului fratelui ei, Ana, fiica lui Neagu de Recaş, a solicitat și a obținut din partea regelui sfertul filial în părți de moșii, care i s-ar fi cuvenit din moștenirea tatălui său (Ortway, *Temes*, 337).

³⁰ O condamnare de 9 mărci suferă Elisabeta, fiica lui Filip de Beuldre, în anul 1381 deoarece a stăpânit pe nedrept unele posesiuni din comitatul Torontal ale lui Andrei Chep de Ghertenis. MOL, *Diplomatikai levéltár*, Arkanum Adatbázis Kft., 52379 (în continuare DL).

Cum se prezintă fiicele în sedrii – 11 procese		
Singure	3 procese	27,2%
Alături de frate/soră	7 procese	63,6%
Alături de alte rude	1 proces	9%

Se cuvine a face în acest moment unele observații: din analiza noastră am constatat că stipularea statului social de soție sau de fiică în actele diferitelor procese trebuie tratată cu o oarecare circumspecție. Realitatea este că prin corelarea informațiilor oferite de o anumită speță cu alte informații colaterale, exterioare cauzei, am observat că modul în care ele sunt denumite în actele judecătorești nu acoperă întotdeauna cu acuratețe statutul lor social real. Am întâlnit cazuri în care deși o femeie a fost menționată în cadrul procesului ca soție a unui nobil, în realitate ea era la acea vreme deja văduvă. În egală măsură, calitatea de fiică, stipulată ca parte într-un proces, nu însemna întotdeauna faptul că ea nu era măritată sau că tatăl ei nu era decedat la acea dată. Mai interesante considerăm că sunt cazurile în care femeia parte într-un proces a fost identificată cu formula “fiica lui x, soția lui y”, o dublă denominare ce presupunem că a avut ca scop consolidarea poziției sale în cadrul acțiunii judiciare, fraza fiind folosită cu precădere atunci când femeia era reclamantă. În toate aceste pricini apreciem din nou că nu statutul social a primat, ci cauza în sine, fiind vorba despre bunuri cu caracter personal, inclusiv bunuri funciare.

Prezența bunicilor și a mătușilor în fața instanțelor de judecată a fost cu totul excepțională în documentația consultată. Media de vârstă mai redusă în acele vremuri cu siguranță că le-a scos pe venerabilele doamne din viața activă și reprezentativă a familiei. Doar două cazuri am întâlnit în documentele consultate; unul reprezintă un proces din anul 1374³¹ în cadrul căruia un nepot își acuză bunica și mătușile din partea tatălui că au ocupat și folosesc abuziv un pământ care i-a revenit prin dreptul de moștenire pe linie masculină. Celălalt caz este cel al văduvei lui Benedict Himfi care, în urma morții unicului ei fiu, Nicolae, este nevoită să se judece între anii 1387–1394 cu celelalte ramuri ale familiei Himfi pentru partea de moștenire ce se cuvenea celor 4 nepoți ai săi și ai fostului ban.

În ce calitate ajung în fața scaunelor de judecată. Un alt aspect care ne-a atras atenția și am considerat că merită analizat este legat de ipostaza în care femeile nobile s-au înfățișat în sedrii, de calitatea lor de reclamante sau de pârâte. În mod interesant, balanța dintre statutul de reclamantă și cel de pârâtă este sensibil mai înclinată în favoarea primei situații, cea în care femeile au fost cele care (singure sau în colaborare) au inițiat acțiunile judiciare.

³¹ Andrei de Guluez a fost cel care în 17 august 1374, în fața scaunului de judecată al comitatului Caraș, își acuză bunica și mătușile, Clara și Caterina, de a fi “pus stăpânire pe toate roadele și pământurile de arătură și pe jugărele de fân de pe partea lui și l-au oprit de la folosirea părților sale”. Acuzația, cercetată de trimișii comitatului, s-a dovedit a fi adevărată, dar nu știm ce pedeapsă au primit pârâtele. *Documenta Romaniae Historica*, C, Transilvania, vol. XIV, A. Răduțiu, V. Pervain, S. Andea, L. Gross, eds. (București, 2002), 476 (în continuare DRH-C).

Calitatea ca parte în proces	Număr de procese	Procentaj
Reclamante	42 procese	48,8%
Pârâte	24 procese	27,9%
Martore	2 procese	2,3%
Alte situații	18 procese	20,9%

Nimic surprinzător în acest fapt dată fiind realitatea că, cel puțin în ceea ce privea dreptul lor de stăpânire funciară, gradul de vulnerabilitate a fost mult mai mare. Trecând în revistă natura litigiilor cu participare feminină, constatăm că nobilele doamne nu au ezitat să se adreseze instanțelor de judecată atunci când le-au fost prejudiciate o serie de drepturi. Majoritatea acestor cazuri de natură civilă au fost dispute asupra dreptului de proprietate funciară, fapt care trădează atât limitele statutului lor juridic, cât și rolul precis delimitat în cadrul societății medievale, acela circumscris universului familial sub toate aspectele sale. Chestiunile legate de moștenire, de înzestrarea fetelor, de dreptul de stăpânire funciară al femeilor au degenerat nu de puține ori în litigii care nu și-au găsit rezolvarea decât în instanțele de judecată.

Din altă perspectivă, faptul că în anumite cauze ele au fost aduse în fața sedriilor în calitate de acuzate nu indică întotdeauna culpabilitatea lor. În anumite situații am bănuț mai degrabă încercări de uzurpare a dreptului lor de stăpânire asupra unor posesiuni de către reclamanții nobili. Faptul că nu deținem decât puține documente care să conțină și sentințele finale nu ne-a ajutat să apreciem cu acuratețe gradul de vinovăție al nobilelor acuzate.

Realitatea este că, din cele 86 de procese analizate, doar în cazul a 18 procese avem și sentința finală, iar dintre acestea, în 16 cazuri nobilele doamne au avut câștig de cauză și doar în două au fost condamnate.³² Nu ne grăbim să tragem concluzii categorice care să facă din femeile implicate în actul de justiție victime sigure și predilecte. Tot atât de posibil este și faptul că în anumite cazuri judecate, ele să fi fost cu adevărat vinovate de faptele care li s-au imputat. Cu siguranță că au existat situații în care femeile au încercat să își mențină sau să își extindă dreptul de stăpânire funciară asupra unor posesiuni care nu li se cuveneau sau nu li se mai cuveneau, dat fiind dreptul lor de stăpânire condiționată, care înceta în momentul în care au dispărut și condițiile care le-au îndreptățit să îl exercite: recăsătorirea văduvelor, căsătoria ficelilor, lipsa unor

³² De fapt, într-unul din cazuri, văduva lui Benedict Himfi a fost nevoită să preia datoria de 10 mărci a fiului ei decedat nu cu mult timp în urmă, datorie contractată de acesta în 1381 față de văduva lui Ladislau de Omor. Speța, judecată inițial în fața judei Curiei regale, va ajunge în 9 februarie 1385 în fața reginei Maria, unde se decide că dacă văduva Himfi nu va plăti datoria, aceasta să se dubleze (*Miscellanea Heimiana*, a cărei copie se află în MOL, P 1732, manuscrisul lui Fekete Nagy Antal, *Temesi bánság oklevéltára*, 297; DL 42315). Alt caz, înscris în 21 mai 1395 în actele sedriei comitatului Arad, consemnează plata integrală de către văduva lui Nicolae, fiul lui Petru de Zeudy (Frumușeni) a gloabei datorate pentru iobagul Ștefan zis *Kazmer*, la care fusese condamnată în congregația generală a voievodatului Transilvaniei condusă de voievodul Frank de Szécsényi (DL 52891).

moștenitori pe linie masculină etc. De asemenea, o altă situație care le-a adus mai des pe femei în sedrii ca acuzate a fost provocată de refuzul unora de a restitui anumite acte de proprietate către beneficiarii de drept ai acestora. A fost mai degrabă cazul unor văduve care, după moartea soților, nu s-au putut resemna cu pierderea dreptului de stăpânire asupra posesiunilor acestora și au încercat să îl perpetueze prin păstrarea actelor de stăpânire. Faptul a creat reale probleme noilor posesori, care nu găsesc altă cale de rezolvare decât în fața instanței.³³

O altă ipostază a femeilor în fața scaunelor de judecată, ce-i drept foarte rar întâlnită în documentele cercetate, a fost aceea de martore în diferite procese. În fapt, am depistat doar două asemenea cazuri în perioada cercetată, ambele ținând de dreptul penal. Primul caz a fost dezbătut în 21 mai 1370³⁴ în congregația generală a comitatelor Arad și Cenad ținută lângă Arad de palatinul Ladislau de Oppeln, fiind vorba de o crimă comisă cu patru ani în urmă de Emeric de Kasa împotriva a doi servitori ai nobilului Ștefan, fiul lui Posa de Szer. Deși acuzatul a invocat legitima apărare, o cercetare poruncită de rege și efectuată de oamenii capitlului din Cenad prin strângerea de mărturii de la vecini și comitanii a relevat vinovăția de netăgăduit a inculpatului. Printre martorii consultați s-a numărat și văduva lui Petru *Nigri*, alături de alți nobili din Kasa. Un al doilea caz semnalat într-un document al capitlului din Cenad datat în 31 ianuarie 1430³⁵ se referă la un act deliberat de distrugere a heleșteului *Ekend* care a aparținut bisericii Sf. Mântuitor din Cenad³⁶, violență comisă de slujitorii și iobagii nobilului Francisc Csáky. În cadrul anchetei ordonate de însuși Ioan de Hunedoara, printre cei care au depus mărturie s-au aflat și nobila doamnă Margareta, văduva lui Petru, împreună cu copiii ei, Ștefan și Katho. În pofida puținelor exemple depistate, considerăm nimerit să atragem atenția asupra faptului că mărturia nobilelor doamne a avut aceeași greutate ca cea a nobililor bărbați ascultați de anchetatori, chiar și în procese de maximă gravitate, o echivalență juridică care considerăm că nu trebuie privită ca un drept excepțional acordat femeii, ci ca un fapt de practică judiciară obișnuită chiar și în acele vremuri.

În sfârșit, în alte 18 cazuri prezența femeilor în sedrii a avut alt tip de motivații, de la desemnarea de reprezentanți pentru viitoare chestiuni litigioase, la ridicarea de

³³ Reamintim aici procesul dintre văduvele lui Benedict Himfi și Nicolae Himfi pentru actele de proprietate asupra moșilor *Ermen* și *Akatzow* din comitatul Caraș, ce a ținut mai bine de 4 ani (între 1387 și 1391); de asemenea, cazul văduvei lui Bede de *Batka*, acuzată în 26 martie 1353 de către cumnatul său că ar fi dat actele de proprietate asupra moșilor *Batka* și *Karasnya* din comitatul Caraș nașului răposatului său soț (*Miscellanea Heimiana*, 90); de aceeași culpă a fost acuzată în 8 martie 1431 și văduva lui Frank de Macedonia de către familia fostului ei soț (DL 92802).

³⁴ Fekete, *Temesi bántág*, 1003; Susana Andea, *Congregații palatinală și voievodale (sec. XIII-XIV)/ Palatine's and Voivodal Congregations (13th–14th Centuries)* (Cluj-Napoca: Argonaut, Mega, 2013), 152.

³⁵ Pesty, *Diplome*, 214.

³⁶ A fost vorba de biserica capitlului colegial din Cenad dedicată *Sancti Salvatoris*, diferită de cea a capitlului catedral episcopal din Cenad, care a fost închinată Sf. Gheorghe. István Petrovics, "Towns and central places in the Danube-Tisza/Tisa – Maros/Mureș region in the Middle Ages," *Banatica* 26/II (2016): 97.

opreliști în cadrul proceselor de punere în stăpânire³⁷ sau chiar la înțelegeri patrimoniale între rude sau condvizionali.³⁸

Ar mai fi de adăugat două situații oarecum speciale, din care reiese însă capacitatea și disponibilitatea femeilor de a suplini în procese partea masculină aflată în imposibilitatea de a se reprezenta din varii motive. Dramatică trebuie să fi fost soarta soției lui Iacob Chep de Ghertenis atunci când, în 16 mai 1416³⁹, îi solicită lui Filippo Scolari, comite de Timiș, să amâne procesul de ucidere a unui iobag regal, crimă atribuită soțului ei aflat în campania militară din Bosnia alături de rege (de unde, din păcate pentru soția și ficele sale, nu s-a mai întors). Din acel moment, văduva sa își va reprezenta familia în toate chestiunile litigioase ce se vor ivi, și nu vor fi puține. Revelatoare este și scrisoarea lui Grigore de Megh, cleric al capitlului din Cenad, redactată la începutul secolului al XV-lea⁴⁰, prin care acesta cerea rudelor sale, Petru fiul lui Posa sau, în lipsa sa, *spectabili domine relict Nicolai fily eiusdem Posa affinis nostri carissimis* să îi facă dreptate în cazul iobagului său din satul *Reukanisa*, căruia i se furaseră niște boi.

Implicare personală sau prin reprezentanți (procuratori). Inițierea și purtarea unui proces a presupus în mod necesar ca părțile implicate să se prezinte în fața instanțelor fie în persoană, fie prin reprezentanți înzestrați cu scrisori de împuternicire emise de locurile de autentificare, care erau recunoscute atât de instanțele laice, cât și de cele ecleziastice. De bună seamă că problema înfățișării în sedrii s-a ridicat și în fața femeilor nobile atrase în meandrele judiciare. S-ar putea presupune că, mai ales în cazul nobilelor doamne, modalitatea de prezentare în fața instanțelor de judecată prin interpuși, desemnați în prealabil, a fost mai facilă, mai fiabilă. Avem în vedere câteva aspecte inerente: dificultatea cazului, care putea necesita cunoștințe specializate sau experiență mai mare în domeniu; problemele legate de deplasarea la locul de judecată, uneori aflat la mare distanță de reședința nobilelor femei (ne referim cu precădere la scaunele de judecată centrale); sau, de ce nu, realitatea de a compărea în fața unor instanțe formate exclusiv din bărbați, într-un mediu predominant masculin ce putea fi perceput ca intimidant. Au reprezentat toate aceste elemente o barieră de netrecut în epocă? Apelăm din nou la datele concrete furnizate de documente pentru a întrezări posibile interpretări.

În primul rând, trebuie să precizăm că din cele 86 de procese analizate, doar în

³⁷ În 1392 lui Blasiu, fiul lui Domiani de *Peterd*, i-au trebuit trei scaune de judecată pentru a intra în stăpânirea posesiunii *Zakalhaza* (Săcălaz) din comitatul Timiș, datorită opoziției obstinate a nobilelor doamne Elisabeta, Osanna și Ana, ficele lui Ioan, fiul lui Bogdan (Ortvay, *Temes*, 228). O opreliște asemănătoare a ridicat și văduva lui Danch, ban de *Naglach*, față de punerea în stăpânirea moșiei *Harumfilew* (Beregsău) a nobilului Petru, fiul lui Posa, în anii 1399–1400, litigiu cu numeroase amânări și citări ale părților în fața scaunului de judecată regal (DL 92114, 92138).

³⁸ În 29 iulie 1393 asistăm la o amiabilă înțelegere patrimonială între Briccio, fiul lui Blasiu de *Chorna*, și văduva lui Ștefan Feldes, care își împart în mod riguros posesiunea *Chorna* din comitatul Timiș, inclusiv un număr de 6 case, dintre care trei îi rămân nobilei doamne dat fiind faptul că ele fuseseră ale tatălui ei. Ortvay, *Temes*, 232.

³⁹ DL 53889.

⁴⁰ Ortvay, *Temes*, 302.

cazul a 51 dintre ele putem spune cu certitudine cum anume s-au prezentat femeile în sedrii. Practic, am luat în calcul doar acele documente care conțin formulele explicite de *in persona* sau “reprezentată de”, restul actelor nefiind concludente în acest sens. Schema rezultată ne-a dezvăluit un raport destul de echilibrat între implicările personale ale nobililor doamne în cadrul actului de justiție și cele prin procuratori desemnați.

Modalitatea de prezentare în sedrii – 51 procese (59,3%) din care:		
<i>In persona</i>	28 procese	55%
Prin procuratori	23 procese	45 %

1. De prim interes ni s-au părut cele 28 de procese în cadrul cărora femeile s-au prezentat la un moment dat *in persona* în fața instanței (reiterăm ideea că ne-am ghidat strict după menționările specifice conținute în stilionare). Cel mai timpuriu document intrat în atenția noastră datează din 5 august 1338⁴¹ și consemnează prezența văduvei Ana a lui Dimitrie de Gabya în fața scaunului de judecată al regelui Carol Robert de la Visegrád, pentru a proteja dreptul de stăpânire asupra unor părți de moșie și pădure din comitatul Arad, dobândit în anii anteriori de la episcopul Cenadului, drept contestat în instanță de arhiepiscopul de Strigoni, Chanadinus. În fapt, urmărind statutul matrimonial al femeilor care s-au prezentat în persoană în fața sedriilor constatăm, deloc surprinzător, aceeași predominare autoritară a văduvelor.

Prezențe <i>in persona</i> – 28 procese		
Văduve	23 procese	82,1%
Soții	4 procese	14,2%
Fiice	1 proces	3,5%

În ceea ce privește tipul scaunelor de judecată, am constatat un ascendent confortabil al scaunelor de judecată locale față de cele centrale, după cum urmează:

Scaune de judecată cu prezențe feminine <i>in persona</i>					
Scaune centrale, din care:	8 pro- cese	28,5%	Scaune locale, din care:	20 pro- cese	71,4%
Scaunul regal		6 procese	Scaune comitatense		9 procese
Scaunul palatinal		1 procese	Scaune capitulare		11 procese
Scaunul judeului Curiei regale		1 proces			

Faptul în sine nu surprinde, căci problemele reale legate de deplasarea nobililor doamne către instanțele centrale aflate la Visegrád, Buda sau în diverse locații de pe traseul itinerariilor regale sau palatinala desigur că au fost uneori de nesurmontat. Și, la urma urmelor, nu orice cauză a necesitat apelul la instanțele superioare, după cum tot atât de adevărat este și faptul că nu oricine ajungea în fața scaunului regal sau al înalților

⁴¹ Fekete, *Temesi bántág*, 290.

săi demnitari însărcinați cu justiția țării. Din analiza diverselor cazuri am putut constata că s-au prezentat în sedriile centrale doar membre ale unor familii înstărite și influente, dintre care unele au dat chiar demnitari ai comitatelor bănățene (Himfi, Posa de Szer).⁴² Din alt unghi de vedere, au ajuns în fața scaunelor centrale cazuri mai complexe, ale căror consecințe nefavorabile puteau să impiezeze dramatic asupra viitorului femeilor implicate. A fost vorba de partajarea unor moșteniri considerabile⁴³, de preservarea stăpânirilor funciare⁴⁴, de dobândirea sfertului filial în părți din patrimoniul familial⁴⁵ sau, pur și simplu, de calitatea de martore în procese penale majore.⁴⁶

Considerăm însă că trebuie să luăm în calcul și un alt aspect ce ține de realitățile sistemului judiciar al regatului maghiar din perioada studiată. Reformele angevine din cadrul acestui sistem au permis, printre altele, un control mai strâns al regalității asupra actului de justiție, atât prin persoana regală, cât și prin marii demnitari însărcinați cu împărțirea dreptății în numele regelui (palatinul, judele Curiei regale, cancelarul suprem sau marele vistier).⁴⁷ Atât Angevinii, cât mai ales Sigismund de Luxemburg, s-au implicat mult mai mult și mai direct în actul de justiție, nu doar pentru chestiuni majore, care presupuneau pedeapsa capitală sau confiscarea de bunuri, ci și pentru cauze

⁴² Spicuim câteva nume: văduvele fraților Benedict, Petru și Nicolae Himfi (primul fiind ban al Bulgariei, ban de Severin și comite de Timiș, Caraș și Cuvin), văduva lui Toma de Telegdi (familie nobilă din comitatul Torontal), fiica lui Balsiu de Szer (comite de Arad) sau Ana, fiica lui Neagu de Recaş (familie de boieri munteni donați în 1369 de Ludovic I cu mai multe moșii în comitatul Timiș).

⁴³ Cum a fost averea Himfi din comitatele Timiș și Caraș, partajată între 1387 și 1391 (vezi notele 19 și 26).

⁴⁴ A fost cazul Ursulei, fiica lui Blasiu de Szer care, ajunsă în fața scaunului de judecată regal în 13 ianuarie 1371, s-a plâns că Nicolae de Recaş i-a produs serioase pagube pe moșia sa *Ewsy* din comitatul Arad, unde acuzatul a incendiat o casa și i-a luat cu forța iobagi și animale (DL 91775). De asemenea, cazul văduvei lui Petru Himfi care în martie 1393 se prezintă la Buda în fața reginei Maria pentru a-l acuza pe Nicolae de *Yank* că i-a devastat moșia *Voya*, unde a distrus stăvilărușul unei mori de pe râul Caraș și a luat un cal bun (Pesty, *Krassó*, III, 160–161). Sau cel al cumnatei sale, văduva lui Benedict Himfi, care în 1390 se înfățișează tot la Buda în fața judeului Curiei regale pentru a cere să i se interzică nepotului ei, Ștefan de Remetea, să dea ca dar de nuntă surorii sale posesiunea Șoșdea din comitatul Timiș, ce aparținea patrimoniului familial al Himfiștilor, asupra căruia avea și ea și nepoții săi drept de stăpânire condvizională (*Miscellanea Heimiana*, 75).

⁴⁵ Situația Anei, fiica lui Neagu de Recaş, reflectă un caz special, poate mai puțin întâlnit: dezmoștenită de tatăl ei pentru că s-a căsătorit cu un nenobil, ea și urmașii ei păreau expuși ignobilării. Însă, în 1404, după moartea tatălui ei și pe fondul minoratului moștenitorului de drept al averii familiale, Ana solicită regelui să îi redea dreptul de *quarta puellaris*, pe care acesta decide să îl acorde în a patra parte din moștile tatălui ei Recaş, Marginea și Icuș din comitatul Timiș. Decizia regelui din 1405 dovedește încă o dată că, în pofida unor vicisitudini inerente existenței cotidiene, cutumele epocii au protejat în general femeia cu statut nobiliar ajunsă în impas (Ortvay, *Temes*, 337). Tot pentru sfertul de fată promis în cota parte din moștile tatălui ei s-a judecat și Ana, soția lui Emeric Himfi, cu rudele ei paterne din familia Chep de Gherteniş. Cum procesul s-a prelungit timp de mai mulți ani, între 1423 și 1430, o vom regăsi pe Ana în 1426 de două ori în fața scaunului regal, în septembrie la Buda, alături de mama și de soțul ei, și în noiembrie la Lipova, alături de soțul ei (Ortvay, *Temes*, 596, 599).

⁴⁶ Reiterăm cazul văduvei lui Petru *Nigri*, care în 1370 s-a numărat printre martorii din cadrul procesului de crimă ce s-a judecat în adunarea palatinală de la Șemlacu Mare (vezi nota 37).

⁴⁷ Charles d Eszlary, *Histoire des institutions publiques hongroises*, vol. II (Paris, 1963), 196.

obișnuite, iscate între familiile nobiliare din comitate. Analizând din această perspectivă procesele judecate la nivel central cu participarea directă a nobililor doamne, am înregistrat un număr de 9 procese derulate pe parcursul secolului al XIV-lea, dintre care 6 în scaunele de judecată centrale și 3 în cele locale. Pe de altă parte, veacul al XV-lea conturează un alt raport, căci dintre cele 19 procese înregistrate, doar două au ajuns în instanțele centrale, în timp ce alte 17 s-au judecat în plan local. Realitatea este că, deși toate tribunalele centrale au judecat după cutuma nobiliară, nobilimea a sfârșit prin a dezavua judecata personală a regelui, mai ales modul de a o administra introdus de Sigismund de Luxemburg, astfel încât după 1430 această practică încetează.⁴⁸ În consecință, rolul scaunelor de judecată comitatense sporește exponențial (în paralel cu activitatea comitatelor) odată cu veacul al XV-lea, fapt reflectat și în analiza noastră asupra prezențelor feminine în diferitele sedrii.

Este evident faptul că mult mai accesibile pentru femei au fost scaunele de judecată locale. Dovadă stă procentul ridicat de litigii disputate *in persona* în sedriile comitatense și capitulare. Natura cauzelor a fost predominant patrimonială, oarecum asemănătoare cu a celor judecate în instanțele superioare. Am observat totuși o diferență sensibilă în ceea ce privește gravitatea spețelor, care s-au limitat de regulă la mici conflicte interdomeniale provocate de ocuparea sau folosirea abuzivă a unor pământuri, de distrugerea de bunuri, de rapțiuni sau tentative de înstrăinare de moșii. Tot în fața scaunelor judecătorești locale și-au desemnat nobilele doamne procuratorii, evident în perspectiva unor viitoare acțiuni judiciare. Este aproape imposibil de determinat ce anume a direcționat un proces către scaunul capitular sau către cel comitatens atâta vremea cât tipologia cazuisticii a fost aceeași în ambele situații.

2. O prezență constantă în ambianța curților de judecată ale regatului maghiar încă din veacul al XIV-lea a fost cea a procuratorilor (avocaților)⁴⁹, care au suplinit în foarte multe cazuri persoanele care se judecau. Având asupra lor scrisori de împuternicire (*littere procuratorie*) emise de locurile de autentificare (*loca credibilia*) ei au acționat cu deplină putere în numele litiganților.⁵⁰ S-a constatat chiar că în multe asemenea cazuri pricina a sfârșit prin a fi rezolvată doar prin înțelegeri între avocați și protonotarul care se ocupa de caz, înțelegeri care s-au produs uneori în afara instanțelor de judecată.⁵¹

Și în cazul proceselor în care femeile s-au judecat prin avocați, ascendentul văduvelor este evident, cu mențiunea nu lipsită de importanță că procentele soțiilor și ale

⁴⁸ Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895–1526*, A. A. Rusu, I. Drăgan, eds., (Cluj-Napoca, 2006), 246.

⁴⁹ János Kitionich folosește formula avocat, precizând că *per advocatum quem vulgo procuratorem vocamus*. Joannes Kitionich de Kosztanicza, *Directio Methodica Processus Judiciarii Juris Consuetudinarii inclyti Regni Hungariae* (Leutschoviae, 1650), cap. X, art. 24, 382.

⁵⁰ Imre Hajnik, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt* (Budapest, 1899), 176.

⁵¹ Martyn Rady, *Customary Law in Hungary. Courts, Texts, and the "Tripartitum"* (Oxford: University Press, 2015), 122; Ioan Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania 1440–1514* (București: Ed. Enciclopedică, 2000), 323.

fiicelor implicate în actul judiciar prin reprezentanți sunt sensibil mai ridicate decât în cazul prezențelor *in persona*.

Prezențe în procese prin reprezentare – 23 procese		
Văduve	14 procese	60,8%
Soții	4 procese	17,3%
Fiice	5 procese	21,7%

În schimb, raportul dintre scaunele de judecată centrale și cele locale în care femeile au fost reprezentate de împuterniciți ni s-a înfățișat, prin datele culese, a fi extrem de echilibrat.

Scaune de judecată în care femeile sunt reprezentate de procuratori – 23 procese					
Scaune centrale, din care:	11 procese	47,8%	Scaune locale, din care:	12 procese	52,1%
Scaunul regal		4 procese	Scaune comitatense		9 procese
Scaunul palatinal		4 procese	Scaune capitulare		3 procese
Scaunul judelui Curiei regale		3 procese			

Ceea ce ne-a atras însă atenția a fost faptul că toate procesele desfășurate în sedriile centrale au avut loc în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (între 1364 și 1400), în timp ce litigiile reprezentate în sedriile locale s-au purtat în prima jumătate a veacului al XV-lea. Acest fapt, certificat documentar, întărește încă o dată observația anterioară legată de evoluția sistemului judiciar al regatului maghiar, de la o centralizare spre vârf a actului de justiție, specifică secolului al XIV-lea și începutului de secol XV, la o descentralizare accentuată, care a dus la sporirea rolului scaunelor de judecată comitatense și capitulare începând cu veacul al XV-lea.

Dacă ar fi să încercăm o concluzie intermediară legată de nevoia de reprezentare în procese a femeilor, nu avem certitudinea că ea a fost cu mult mai mare decât cea a nobililor bărbați. Din datele pe care am încercat să le cuantificăm putem avansa opinia că nici dificultatea spețelor, nici distanțele ce trebuiau parcurse până la scaunele centrale sau lipsa fondurilor nu au constituit dificultăți insurmontabile pentru unele nobile doamne. Desigur, toate aceste condiții au jucat un anumit rol în cazul nobililor mai puțin înstăriți sau mai limitate în capacitățile lor de administrare a bunurilor proprii sau familiale. Dar ele sunt nerelevante în celelalte cazuri, ale nobilelor provenite din familii înstărite și proeminente ale zonei, pe care le regăsim în fața scaunelor de judecată ale regelui (reginei), ale palatinului sau judelui Curții regale, care se judecă în litigii mai dificile și cu impact mai mare asupra viitorului lor, cheltuind cu siguranță sume mari de bani pentru tot ceea ce a însemnat complicatul mecanism al unei acțiuni judiciare care s-a putut întinde pe durata mai multor ani.

a. Desigur că purtarea proceselor prin împuterniciți a facilitat într-un anumit mod existența femeilor, marcată la un moment dat de probleme care nu și-au găsit rezolvarea

decât în fața sedriilor. Pentru nobilele doamne, *desemnarea procuratorilor* a respectat practica generală încetățenită în cadrul regatului maghiar, aceea de a se înfățișa în fața scaunelor locale comitatense sau capitulare pentru a nominaliza pe durata unui an⁵², în schimbul unei sume de bani⁵³, persoanele care urmau să le reprezinte în viitoare procese. Pentru comitatele bănățene am identificat șase asemenea acte provenite atât din forurile judecătorești ale comitatelor Caraș, Timiș sau Torontal, cât și din partea capitlului din Cenad.

Un fapt care ne-a atras în primul rând atenția a fost acela că numărul acestor împu-terniciți a variat, de la 4–6 procuratori în unele cazuri⁵⁴, la cifre mai mari, de 10–16 procuratori nominalizați într-o singură ședință de judecată.⁵⁵ Este posibil ca asemenea diferențe să fi fost determinate de motive pecuniare, unele femei nefiind atât de înstărite încât să își permită mai mulți procuratori. Pe de altă parte, tot atât de adevărat este și faptul că nevoia de reprezentare nu a fost în toate cazurile aceeași. Nu toate nobilele doamne au întâmpinat probleme care să nu poată fi soluționate prin înțelegeri în afara curților de judecată. În schimb, numărul mare de împu-terniciți considerăm că a fost direct motivat de situații în care unele femei au traversat perioade dificile în administrarea patrimoniului familial, ceea ce le-a determinat să se înarmeze cu mijloacele judiciare necesare purtării unuia sau mai multor procese. Oferim două cazuri ce ni se par sugestive în acest sens. Unul este acela al Caterinei, soția lui Iacob Chep de Ghertenish, devenită văduvă în anul 1416 în urma decesului soțului ei în campania militară din Bosnia.⁵⁶ Rămasă cu întreaga responsabilitate a proprietăților fostului soț și a celor două fiice ale lor, încă de la începutul anului 1417 își tocmește 14 avocați la Aracs, în sedria comitatului Torontal, pentru ca în anii următori să se judece în nu mai puțin de 4 procese pentru proprietăți din acel comitat. În 1425 o regăsim desemnându-și alți 10 procuratori în fața capitlului din Cenad, urmând să se judece apoi în alte 2 procese pentru stăpâniri în comitatele Caraș și Timiș. O soartă similară pare să fi avut și fiica sa, Ana, măritată în nobila familie Himfi, cu Emeric, fiul lui Ștefan de Remetea. După un proces istovitor purtat alături de soț cu propria ei familie între anii 1423–1430 (în care

⁵² Kitionich, *Directio*, cap. X, art. 26, 390.

⁵³ Potrivit decretului regal din 8 iunie 1458, o scrisoare de împu-ternicire de avocat în Transilvania și Partium costa 24 dinari, aceeași valoare având și scrisoarea de împu-ternicire bazată pe cerere. *Decreta Regni Hungariae*, 99.

⁵⁴ Patru reprezentanți și-a desemnat văduva lui Ștefan Feldes în 22 iulie 1393 în fața sedriei comitatului Timiș (Ortway, *Temes*, 231); în 12 iulie 1449 capitlul din Cenad certifică faptul că Elisabeta, văduva lui Sebastian de Variaș, împreună cu copiii ei și-au ales șase reprezentanți legali (Pesty, *Diplome*, 202).

⁵⁵ În 3 martie 1417 văduva lui Iacob Chep de *Bikach* și-a nominalizat 14 împu-terniciți în sedria comitatului Torontal (Ortway, *Temes*, 531); aceeași văduvă avea să își desemneze 10 împu-terniciți în 7 martie 1425 în fața capitlului din Cenad (Ibid., 590). Motivată probabil de nevoi mai mari, fiica ei Ana, văduva lui Emeric Himfi, și-a ales în două rânduri (în 16 martie și apoi în 6 aprilie 1537) câte 16 procuratori în scaunul de judecată al comitatului Caraș, prima dată singură, a doua oară alături de rude din familia fostului ei soț (Pesty, *Krassó*, 356).

⁵⁶ Neven Isailović, “The Hercegoć/ Herczeg Family (15th–17th century) – Between Bosnia, Slavonia and Transylvania,” comunicare în cadrul International Conference *Politics and Society in Central and South-Eastern Europe (13th–16th Centuries)*, ed. II, Timișoara, 25–27 octombrie 2017.

a ajuns să se prezinte și singură după plecarea la oaste a soțului în 1428), în perioada 1435 și 1437 o găsim implicată în alte 5 procese în instanțele de judecată ale comitatelor Caraș, Timiș și Torontal, un adevărat tur de forță care o determină ca în 1437 să își desemneze în două rânduri, la distanță de doar o lună, câte 16 avocați. O situație cu adevărat unică pe care am întâlnit-o, dintre cei 16 procuratori doar 7 fiind aceiași în ambele cazuri.⁵⁷ Exemplele de față sugerează o ipostază destul de combativă a unor văduve ajunse în situații de viață complicate, manifestând în anumite circumstanțe aproape o atitudine “agresivă” față de rude sau vecini, prin apelul la toate mijloacele pe care cadrul legal al epocii le oferea.

b. Un alt aspect care s-a conturat din practica judiciară a fost acela al *provenienței scrisorilor de împuternicire* cu care avocații nobilelor doamne s-au prezentat în instanțe. Dacă inițial, anterior veacului al XIV-lea, s-a observat că nu au existat la nivelul regatului restricții referitoare la aria geografică asupra căreia se extindea competența diferitelor locuri de adevărire, odată cu secolul XIV devine tot mai evidentă o anumită limitare și arondarea zonală corespunzătoare fiecăruia dintre acestea, care nu s-a suprapus însă cu limitele comitatelor din proximitate.⁵⁸ Pentru Transilvania, primele referiri la existența unor împuterniciri datează din anul 1325, prima menționare a unor acte de împuternicire a fost identificată într-un document din 1337, pentru ca prima scrisoare de împuternicire păstrată până astăzi și emisă de capitlul din Alba Iulia să aibă trecut la datare anul 1340.⁵⁹

În ceea ce privește comitatele bănățene, cea mai timpurie atestare identificată de noi a unui procurator al unei nobile doamne, datează din 26 iulie 1364 și îl menționează pe Toma de Bayton, reprezentant al văduvei Clara în fața adunării palatinală ținute în comitatul Caraș, lângă Șemlacu Mare (*Mezeusomlyo*).⁶⁰ Cât despre primul act de împuternicire a unor reprezentanți de către o femeie, cel mai timpuriu document identificat este actul din 20 iulie 1393, când în fața sedriei comitatului Timiș ținută la Timișoara, văduva lui Ștefan Feldes de *Chorna* își desemnează 4 procuratori.⁶¹

⁵⁷ Vezi nota 56.

⁵⁸ Francisc Páll, “Contribuții la problema locurilor de adevărire din Transilvania medievală (sec. XIII-XV),” *Studii și materiale de istorie medie* II (1957): 396–397; S. Andea, “Actul scris și valoarea lui probatorie în practica judiciară din Transilvania (sec. XIII-XIV),” *Anuarul Institutului de Istorie George Barițiu Cluj-Napoca* LIII, (2014): 205.

⁵⁹ Andea, “Actul scris,” 211.

⁶⁰ DRH-C, vol. XII, Șt. Pascu et alii, eds. (București, 1985), 306.

⁶¹ Ortway, *Temes*, 231. Formula actului de împuternicire a fost una standardizată în timp, la fel ca toate celelalte modele de acte uzitate în cancelariile vremii. Vezi Martinus Georgius Kovachich, ed., *Formulae solennes styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati* (Pesta, 1799). Prezentăm un asemenea model: *Quod nobilis domina coram nobis personaliter constituta in omnibus causis et earum articulis, tam per ipsam contra alios, quam per alios quospiam contra ipsam in quibuslibet terminis vel quindenis coram nobis a data presencium per anni curriculum motis vel movendis.....fecit constituit et ordinavit suos veros et legitimos procuratores ratam et firmam se promittens habituram, quicquid per predictos suos procuratores simul vel divisim exhibitores aut exhibitoem, presencium actum factum et procuratum fuerit, in suis causis prenotatis* (Ortway, *Temes*, 356).

Proveniența scrisorilor de împuternicire cu care reprezentanții nobilelor doamne s-au înfățișat în procese relevă alte aspecte interesante, deși nu în toate cazurile documentele conțin referiri clare în acest sens. În primul rând, am constatat faptul că ele au fost emise atât de instanțe laice centrale sau locale, cât și ecleziastice.⁶² Faptul că anumite cauze au ajuns în fața scaunelor de judecată regal sau palatinal a constituit un prilej prin care, la un moment dat, unii procuratori au prezentat în fața sedriilor scrisori de împuternicire emise chiar de aceste foruri centrale. *Cum procuratoriis litteris regalibus* s-a prezentat Dimitrie de Perechke, avocatul văduvei lui Benedict Himfi și al nepoților acesteia, în 28 mai 1393⁶³ la Visegrád în fața palatinului în cadrul procesului pentru o serie de acte de proprietate disputate între membrii familiei Himfi. Același Dimitrie de Perechke va prezenta peste doar un an, în 31 mai 1394⁶⁴, scrisoare de împuternicire palatinală atunci când o reprezintă pe văduvă și pe nepoții ei în alt litigiu cu ruda lor, Ștefan, fiul lui Petru de *Egurzeg* (Himfi). Tot cu scrisoare palatinală a fost înzestrat și Toma de Bayton, împuternicit al Clarei, văduva lui Farkas de *Farkasfalva*, atunci când s-a înfățișat în adunarea palatinală ținută în 26 iulie 1364⁶⁵ în apropiere de Șemlacu Mare (*Mezeusomlyo*) pentru a apăra drepturile nobilei doamne, plecată din casa fostului soț pentru a se recăsători cu alt nobil. În sfârșit, o scrisoare de împuternicire emisă de sedria comitatului Caraș a prezentat Ioan *Paruus* de Ghertenis, procuratorul văduvei lui Iacob Chep de Ghertenis, în procesul acesteia cu Maios de *Orozpati* din anul 1424.⁶⁶

Mult mai frecvente sunt însă situațiile în care aceste acte au provenit din scriptoriile capitlurilor. În cazul comitatelor bănățene, instituțiile ecleziastice emitente au fost capitlurile din Cenad⁶⁷ și Arad⁶⁸, deși s-a constatat în repetate rânduri că nu se poate opera o delimitare clară a competențelor acestora asupra comitatelor din vecinătate, de vreme ce există numeroase mărturii că aceste competențe s-au suprapus uneori teritorial.⁶⁹ Ne-a surprins însă faptul că am identificat și procuratori care au prezentat în instanță scrisori provenite de la alte capitluri, unele situate chiar la mare distanță de Banat – de exemplu, capitlurile din Veszprém⁷⁰, *Scepus* (Zips)⁷¹ sau de la capitlul din Oradea.⁷² În aceste cazuri putem încerca doar să deducem posibile explicații, furnizate

⁶² Hajnik, *A magyar birósági*, 177.

⁶³ Fekete, *Temesi bánság*, 1426.

⁶⁴ ...*cum procuratorijs litteris palatinalibus*... Ortway, *Temes*, 240.

⁶⁵ DRH-C, XII, 306.

⁶⁶ Ortway, *Temes*, 582.

⁶⁷ *Miscellanea Heimiana*, 297; DL 42315; Pesty, *Krassó*, 196; DL 54149.

⁶⁸ Pesty, *Krassó*, 217; Ortway, *Temes*, 622.

⁶⁹ Andea, "Actul scris," 205. Am putut constata totuși că a existat o predilecție a capitlului din Cenad de a emite acte pentru comitatele Caraș, Cenad și Cuvin, în timp ce capitlul din Arad a emis mai ales pentru comitatele Arad și Timiș. Dar nu este deloc o regulă general valabilă, de vreme ce am întâlnit destule documente emise de capitlul din Cenad pentru comitatul Timiș, precum și de capitlul din Arad pentru comitatul Caraș.

⁷⁰ Pesty, *Krassó*, 171, 176, 210.

⁷¹ Ortway, *Temes*, 141.

⁷² Fekete, *Temesi bánság*, 1212.

oarecum de persoanele reprezentate și de instanțele în fața cărora s-a derulat acțiunea judiciară. În toate aceste cazuri avem de-a face cu procese judecate în sedrii centrale (fie la Buda, fie la Visegrád), în fața reginei Elisabeta cea Tânără sau a regelui Sigismund de Luxemburg, precum și a palatinilor Nicolae de Gara și Ștefan Lackfi, deși obiectul disputelor a privit o serie de proprietari din comitatele Caraș și Cenad. Cum însă unele din femeile reprezentate în aceste procese au făcut parte din familia Himfi, care și-a avut o bună parte a moșiilor în comitatul Veszprém, nu numai în Banat, așa s-ar putea explica faptul că unii procuratori care le-au reprezentat pe văduvele lui Benedict Himfi și Petru Himfi au fost desemnați de nobile în cadrul capitlului din Veszprém. O explicație similară considerăm că ne oferă și cazul văduvei lui Toma de Telegdi, al cărui avocat în procesul pentru actele a două moșii din comitatul Cenad a prezentat în fața palatinului scrisoare de împuternicire emisă de capitlul din Oradea. Or, familia Telegdi, prin mai multe ramuri ale sale, a avut posesiuni atât în comitatul Cenad, cât și în Bihor.⁷³

c. *Când este necesară procura și când nu.* În principiu, stilionarele documentelor sunt foarte clare în a sugera răspunsul: nu a fost nevoie de scrisori de împuternicire atunci când nobilele doamne au fost reprezentate în procese de rude apropiate sau de familiari. În toate celelalte cazuri procuratorii au prezentat actele care le confirmau autoritatea de a exercita voința nobilei care i-a desemnat în această calitate.

Interesant ni se pare și faptul că în cazul reprezentării în instanță de către rude, întotdeauna în acte a fost inserată formula *sine litteris procuratoris*, în timp ce în situația în care cei care au compărut în sedrii în numele femeilor au fost familiari (*familiaris, officialis*) acestora, precizare nu apare. Presupunem în cazul acestora din urmă că obligația de a-și reprezenta stăpânele în instanțe (întotdeauna locale) a fost subsumată sarcinilor generale pe care ei le-au avut în anturajul nobilelor femei. Căci, dacă în cazul stăpânilor nobili familiari acestora, de multe ori nobili ei înșiși, au îndeplinit în principal slujbe militare și, în subsidiar, administrative sau judiciare⁷⁴, ne este clar faptul că în cazul femeilor nobile familiari acestora au fost mai degrabă de condiție modestă, serviciul lor real pe lângă proprietățile nobile apropiindu-i mai mult de condiția de *famuli* sau *officiales*, adică de slujbași sau slugi domeniiale nenobile, fiind însărcinați cu supravegherea moșiilor și îndeplinirea unor sarcini domestice. De altfel, cazurile în care locul femeilor în fața instanțelor de judecată a fost ținut de slujbașii lor sunt eminamente legate de chestiuni domeniiale precum strămutarea sau răpirea de iobagi⁷⁵ ori ocuparea abuzivă a unor pământuri.⁷⁶

d. *Cine sunt acești procuratori?* Analizând cele câteva acte prin care femeile nobile

⁷³ Iván Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, vol. XI (Pest, 1865), 139–143. Vezi și István Petrovics, "Megjegyzések Telegdi Csanád egri püspökké szentelése kapcsán," *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* XCII (1991): 43–44.

⁷⁴ Martyn Rady, *Nobility, land and service in medieval Hungary* (London, 2000), 110–131; Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 154–155; Cosmin Popa-Gorjanu, "Despre *familiares* și *familiaritas* în cazul familiei Himfi," *Apulum* XLIV (2007): 364, 369–370.

⁷⁵ Pesty, *Krassó*, 359; Adrian Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal în prima jumătate a secolului al XV-lea," *Banatica* 22 (2012): 72.

⁷⁶ Pesty, *Diplome*, 131.

și-au desemnat împuterniciții am putut observa că au funcționat anumite tipare justificate de nevoile procesuale în derulare. În primul rând, aceștia trebuiau să dovedească probitate morală și capacitate juridică de a face față cerințelor unei curți de judecată.⁷⁷ În mod clar, au existat atât opțiuni de natură personală cât și “profesională” în alegerea celor care urmau să le reprezinte pe femei în instanță. În general, am constatat că împuterniciții acestora au provenit din rândul rudelor, al familiilor, al vecinilor și comitanilor, dar, fapt deloc neglijabil, printre ei s-au aflat și literați, persoane instruite, a căror știință de carte (dobândită în general în școlile ecleziastice) și experiență cu siguranță că s-au dovedit necesare în cazul unor spețe mai complexe, ajunse în fața instanțelor centrale.⁷⁸

Din cele 23 de procese în care femeile s-au constituit ca parte prin interpuși, în cazul a 8 procese ele au fost reprezentate de rude sau familiari, în timp ce în alte 15 spețe cei care le-au reprezentat au fost fie literați (dieci), fie persoane care în timp probabil că s-au “specializat” în acest demers. Posibil ca ei să fi fost recrutați cu predicție din rândul vecinilor sau comitanilor, cât și dintre cei care gravitau în jurul tribunalelor judecătorești.⁷⁹ S-a constatat că dacă actele simple de reprezentare nu au cerut o pregătire deosebită, în schimb susținerea unui proces în fața instanțelor a presupus atât știință de carte, posibile studii de specialitate, cât mai ales practică în domeniul juridic.⁸⁰

Nu lipsit de importanță este faptul că, în majoritatea cazurilor în care femeile au fost reprezentate de membri ai familiei (tată⁸¹, mamă⁸², soț⁸³, frate⁸⁴, ginere⁸⁵), a fost de fapt vorba de litigii intrafamiliale, care au presupus reglementări ale unor moșteniri între diferitele ramuri ale unor familii, atribuirea unor acte de proprietate, distrugerea de bunuri sau ocupări abuzive ale unor pământuri. Fiind spețe relativ simple, de

⁷⁷ Hajnik, *A magyar bírósági*, 178; Kitionich, *Directio*, cap. X, tit. 24, 382.

⁷⁸ Oferim spre exemplu cazul văduvei lui Iacob Chep de Ghertenish care, în 7 martie 1425, și-a desemnat în fața capitulului din Cenad 10 reprezentanți: Ladislau de Berkez, Benedict de Bochaar, Ștefan fiul lui George de Ikerhalom, Andrei Chep de Ghertenish și Ștefan, fiul său, Ioan jude de Ghertenish, Filip de Beuldre, Emeric, ginerele ei, Petru Bench de Petherd și Ioan literatul de Themerdekeghaz. Familia Chep de Ghertenish a fost una din familiile nobile cu posesiuni în trei dintre comitatele bănățene – Caraș, Timiș și Torontal. Din lista procuratorilor desemnați se disting foarte bine categoriile din care bănuim că, de regulă, se făceau nominalizările de împuterniciți. Prima ar fi cea a rudelor, în listă fiind trecuți Andrei Chep și fiul său, Ștefan (cumnatul și nepotul văduvei după soț), precum și Emeric (Himfi – n.n.), ginerele ei, căsătorit cu fiica ei, Ana. Apoi este prezent un literat (diac), un personaj cu o anumită știință de carte. În sfârșit, observăm că nobila văduvă și-a desemnat reprezentanți din toate cele trei comitate în care familia ei își avea stăpânirile: Berkez și Ghertenish fiind așezări din comitatul Caraș, Beuldre și Bochaar din comitatul Torontal, în timp ce Petherd și Themerdekeghaz se aflau în comitatul Timiș. Ortway, *Temes*, 590.

⁷⁹ Rady, *Customary Law*, 122.

⁸⁰ Drăgan, *Nobilimea românească*, 323.

⁸¹ Ortway, *Temes*, 135.

⁸² Pesty, *Krassó*, 305.

⁸³ Fejér, CD, X/2, 590–591.

⁸⁴ Ágoston Bárány, *Temes vármegye emleke. Oklevelek* (Becicherecul Mare, 1848), Anexă, 41.

⁸⁵ Pesty, *Krassó*, 217.

interes strict local, ele au fost rezolvate de regulă în sedriile comitatense sau capitulare. Cu toate acestea, am întâlnit și două cazuri de o mare gravitate, care au impus la un moment dat prezența rudelor împuternicite în fața unor instanțe de judecată superioare. Astfel, în 1377⁸⁶ magistrul Nicolae, fiul lui Alexandru de *Lyphthovia*, a compărut în fața regelui Ludovic I în numele fiilor săi Grigore și Ladislau și a copilei Ana, pentru a-l acuza pe magistrul Benedict Himfi că atunci când reclamantul a fost în pelerinaj la Sfântul Mormânt (*ad sepulcrum domini*), nobilul Himfi i-ar fi alungat pe copii de pe posesiunea lor Șoșdea din comitatul Timiș, fapt confirmat, de altfel, ca fiind adevărat de capitlul din Cenad. Un al doilea caz tratează un proces de omucidere, finalizat de-abia după 12 ani de la comiterea sa, în cadrul congregației generale nobiliare a comitatelor Timiș și Caraș ținută la Timișoara în 18 noiembrie 1399.⁸⁷ În fața adunării, Ioan de Ozlar a fost găsit vinovat de uciderea lui Iacob de *Szentgyurgy*, urmând să plătească urmașilor acestuia, Nicolae literatul, care a reprezentat-o în adunare și pe sora sa după mamă, Caterina, suma de 60 de mărci ca răscumpărare.⁸⁸

În egală măsură, și cazurile în care locul femeilor în fața instanțelor de judecată a fost ținut de slujbașii lor sau de vecini și comitanei au fost eminamente legate de chestiuni domeniene precum strămutarea sau răpirea de iobagi⁸⁹ sau ocuparea abuzivă a unor pământuri.⁹⁰ În fond, aceste persoane provenite din așezări de pe domeniu sau din moșii învecinate au fost evident persoane de încredere, care cunoșteau bine realitățile (trecute sau prezente) și care probabil că nu au impus cheltuieli prea mari femeilor.

În schimb, cu totul altul a fost locul și rolul literaților⁹¹ și al procuratorilor specializați⁹² în reprezentarea diferitelor părți aflate în conflicte judiciare. Nu numai că aceștia au fost mult mai pregătiți profesional pentru a se înfățișa în instanțe, percepând probabil taxe mai mari, dar de regulă pe ei îi întâlnim compărând în scaunele de judecată centrale. A fost, de exemplu, cazul lui Ioan literatul, care s-a prezentat în 9

⁸⁶ DRH-C, vol. XV, S. Andea, L. Gross, V. Pervain, eds., (București, 2006), 137; Maria Holban, "Deposdări și judecări în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361–1378)," *Studii și materiale de istorie medie* V (1962): 69.

⁸⁷ DL 86557.

⁸⁸ Încă din legislația medievală, centralizată de Werböczy în *Tripartit*, se considera că acest *homagium* plătit de vinovat rudelor celui omorât nu a reprezentat, de fapt, o răscumpărare a sângelui vărsat (*wergeld*), ci a vieții ucigașului. Rady, *Customary Law*, 111.

⁸⁹ Pesty, *Krassó*, 359; Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal," 72.

⁹⁰ Pesty, *Diplome*, 131.

⁹¹ Activitatea literaților (diecilor) în scaunele de judecată și în forurile de autentificare a presupus cunoașterea dreptului autohton, a cutumelor regatului, cât și a limbii latine în care erau concepute și interpretate documentele oficiale. Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 220.

⁹² O asemenea familie, ai cărei membri s-au remarcat timp de mai mulți ani în veacul al XV-lea în sistemul administrativ și juridic al comitatului Timiș, a fost cea a nobililor de Muron. S-ar putea spune că a existat aproape o tradiție potrivit căreia mai mulți membri ai acesteia au activat ca procuratori ai unor familii nobile, cel mai cunoscut fiind Blasiu de Muron, ani la rândul procurator pentru familia Posafi de Szer. Blasiu a fost contemporan cu Dominic de Muron, cel care în 1410 o reprezintă pe Caterina, fiica lui Nicolae de Szer, în procesul cu fratele ei după tată pentru o vie din comitatul Arad, rămasă moștenire de la mama ei. Ortway, *Temes*, 427; vezi și Z. Iusztin, "Blasiu de Muron," *Revista de studii banatice* III, nr. 1 (2012): 7–23.

februarie 1385⁹³ la Visegrád în fața reginei Maria, pentru a o reprezenta pe văduva lui Ladislau de Omor în procesul acesteia cu văduva fostului ban Benedict Himfi pentru o datorie bănească; sau cel al lui Benedict literatul, împuternicitul văduvei lui Nicolae Himfi, ce a compărut în 28 mai 1393⁹⁴ în fața palatinului Leustachiu de Ilsua, tot la Visegrád, pentru a solicita o nouă amânare în procesul pentru o serie de acte de proprietate purtat cu văduva lui Benedict Himfi și nepoții acesteia.

Nici persoanele nobile nu au lipsit din rândul împuterniciților unor nobile doamne. Vorbim în acest caz de mici nobili provinciali care, pentru a promova pe scara socială, au ajuns să reprezinte părți aflate în litigiu în schimbul unei sume de bani.⁹⁵ Interesant ni s-a părut exemplul lui Dimitrie de Perechke, nobil din comitatul Veszprém⁹⁶, care timp de mai mulți ani la rând, între 1387 și 1393⁹⁷, a fost avocatul văduvei lui Benedict Himfi în procesul acesteia cu cumnata sa, văduva lui Nicolae Himfi pentru o serie de acte de proprietate asupra unor moșii din comitatul Caraș. În această speță îl regăsim în repetate rânduri la Visegrád, în fața scaunului de judecată palatinal, având asupra sa scrisori de împuternicire atât din partea capitlului din Veszprém, cât și din partea regelui. Relația sa cu partea reprezentată presupunem că s-a încheiat în timpul prezenței fostului ban Benedict Himfi și a soției sale pe domeniul lor de la Döbrente, din comitatul Veszprém. Un alt procurator cu statut nobiliar a fost Benedict de Bochar, nobil din comitatul Torontal⁹⁸, cel care a reprezentat-o pe văduva lui Iacob Chep de Ghertenis în trei procese între 1420 și 1421.⁹⁹ Grăitor este și în acest caz faptul că proprietățile sale s-au învecinat cu una din principalele moșii ale familiei Chep din comitatul Torontal, este vorba de *Beuldre* (astăzi Novo Mileșevo, Serbia). În sfârșit, ar mai fi de amintit cazul lui Mihail Bodor de *Egres*, împuternicit al Anei, văduva lui Emeric Himfi, care în actul din 20 iulie 1437¹⁰⁰ a fost menționat atât ca bărbat nobil, cât și ca oficial (*officialis*) al Anei. Statutul său social superior unui simplu slujitor pe domeniul unei nobile femei am putea bănuși că s-a perpetuat încă din timpul răposatului soț al Anei, nobil din cunoscuta familie Himfi, care a participat cu oamenii săi în 1428 la campania lui Sigismund de Luxemburg de pe Dunăre, de la Golubăț.

Realitatea este că în cazul nobilelor doamne care au avut posesiuni în mai multe comitate (vezi văduvele din familia Himfi, cu stăpâniri în comitatele Caraș, Timiș, Veszprém; sau văduvele din familia Chep de Ghertenis, ale căror posesiuni le-am regăsit în comitatele Timiș, Caraș și Torontal) acestea și-au desemnat împuterniciți diferiți în comitate diferite din motive practice, care au ținut atât de economia bugetului, cât și de

⁹³ DL 42315.

⁹⁴ Fekete, *Temesi bánság*, 1426.

⁹⁵ Popa Gorjanu, "Despre familiares," 377.

⁹⁶ Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a hunyadiak korában*, vol. III (Budapest, 1897) (variantă CD).

⁹⁷ Pesty, *Krassó*, 171, 180; Fekete, *Temesi bánság*, 1425, 1426.

⁹⁸ Csánki, *Magyarország történelmi*, vol. II (Budapest, 1894) (variantă CD).

⁹⁹ Magina, "Câteva documente privind comitatul Torontal," 63, 64; DL 54149.

¹⁰⁰ Pesty, *Krassó*, 265.

buna cunoaștere a spețelor cu care femeile au ajuns în instanță. În fond, cu siguranță că situația a fost similară și în cazul nobililor bărbați.

Ar mai fi de remarcat unele cazuri particulare, dar nu excepționale, care au ținut de anumite date specifice unor persoane sau situații. De pildă, am constatat că în unele familii folosirea aceluiași procurator s-a perpetuat de la o generație la alta, ca dovadă a încrederii manifeste între contractanții. A fost cazul lui Blasiu, fiul lui Dominic, cel care le-a reprezentat, la distanță de 10 ani, atât pe văduva lui Ladislau de Omor, cât și pe fiica acesteia, Caterina de Omor, în două procese care s-au desfășurat la Visegád în fața judei Curiei regale, procese pe care le-a și câștigat pentru nobilele doamne.¹⁰¹ Sau cazul lui Dimitrie de Perchke, care ani de zile a reprezentat-o pe văduva fostului ban Benedict Himfi.

În alte circumstanțe, perpetuarea aceleiași spețe timp de mai mulți ani a făcut ca unele nobile să recurgă, din varii motive care nu pot fi identificate, la serviciile mai multor avocați. Astfel a procedat văduva lui Ladislau de Omor în procesul ei cu membri ai familiei Himfi pentru o datorie de 10 mărci. Deși inițial, în 1381, ea a fost reprezentată în fața judei Curiei regale de Blasiu, fiul lui Dominic, moartea lui Nicolae Himfi (pârât în această cauză) a dus la transferarea datoriei asupra mamei sale, văduva lui Benedict Himfi. La reluarea procesului, în 1385, văduva nobilului de Omor l-a avut ca avocat în fața scaunului de judecată al reginei Maria pe Ioan Literatul.¹⁰²

Ar mai fi de adăugat că interesantă ni s-a părut și atitudinea văduvei lui Ștefan Feldes de Chorna, care în 22 iulie 1393 și-a desemnat 4 procuratori în fața scaunului de judecată al comitatului Timiș, pentru ca după numai o săptămână, în 29 iulie 1393, să se prezinte *in persona* în fața aceleiași instanțe alături de fiul ei pentru a partaja în mod amiabil moșia Chorna cu Briccio de Chorna (fie rudă, fie condizitional al familiei).¹⁰³

Cert este faptul că problema prezentării și a reprezentării nobilelor doamne în fața tribunalelor judecătorești ale vremii dezvăluie situații și circumstanțe variate, care au determinat atitudini adaptate nevoilor, cu nimic diferite de cele întâmpinate de nobilii bărbați ajunși în aceleași ipostaze.

Aspecte financiare ale proceselor cu implicare feminină. Ne-ar fi foarte dificil în acest stadiu al cercetării să apreciem cât anume “costa” un proces în acele vremuri. În lipsa unor informații certe în această privință, fără o legislație scrisă care să stipuleze existența unor taxe procesuale, o asemenea încercare este mai degrabă sortită eșecului. Documentele veacurilor respective sunt extrem de seci, de puțin detaliate în ceea ce privește diferitele amănunte privind demersurile judiciare sau cheltuielile efectuate pe parcursul unui proces. Cu toate acestea, am considerat că acele puține informații depistate, așa sumare și aleatorii cum sunt, pot să ne permită câteva estimări privind partea financiară a acțiunilor judiciare în care nobilele femei au fost implicate.

¹⁰¹ Spețele s-au judecat în anii 1381 și 1390, fiind vorba despre atât de recuperarea unei sume de bani (1381), cât, mai ales, despre păstrarea unor moșii familiale (în 1390). Vezi *Miscellanea Heimiana*, 297; Pesty, *Krassó*, 196; Boldea, “Prezențe feminine”: 238.

¹⁰² *Miscellanea Heimiana*, 297; DL 42315.

¹⁰³ Ortway, *Temes*, 231, 232.

În primul rând, cu siguranță că au existat diferențe de costuri între procese, determinate de câțiva factori obiectivi: tipul de scaune de judecată (centrale sau locale), tocmirea de procuratori, dificultatea speței, prelungirea proceselor, strămutarea acestora de la sedriile locale la cele centrale etc.

În al doilea rând, toate sumele menționate în documente au fost înregistrate în mărci sau florini, foarte rar în dinari, conform sistemului monetar bimetalist al Ungariei medievale, implementat și consolidat în veacul al XIV-lea prin intermediul reformelor angevine, continuate în secolul următor de Sigismund de Luxemburg.¹⁰⁴ În mod interesant, majoritatea informațiilor legate de aspectele pecuniare ale diferitelor procese analizate ne parvin din actele emise de scaunele de judecată centrale, unde bănuim că acribia protonotarului de caz a ținut să înlăture echivocul lipsei de materializare a daunelor sau penalizărilor.

Cifre certe ne sunt furnizate vizavi de *prețul actelor de judecată* emise pe parcursul unei acțiuni judiciare. Decretul regal din 8 iunie 1458 stipulează următoarele valori: 24 de dinari costau scrisorile de chemare în judecată (*litterae evocatoriae*), de împuțernicire (*litterae procuratoriae*), de cercetare (*litterae inquisitoriae*), de împotrivire sau întâmpinare (*litterae prohibitoriae*, *protestatoriae*) sau de punere în stăpânire unde a existat opreliște (*litterae statutoriae*). Costuri ceva mai mari înregistrăm în cazul scrisorilor de strigare (*litterae proclamatoriae*) – 100 dinari sau a celor de rehotârnărire cu judecarea părților (*litterae reambulatoriae*) – 200 dinari.¹⁰⁵ Cu precizarea că valoarea

¹⁰⁴ Carol Robert a fost cel care a încercat să pună ordine într-un sistem monetar ce se profila ca un amalgam de nu mai puțin de 60 de feluri de monede, dintre care unitatea monetară de cont a Transilvaniei a fost marca de argint, introdusă de sași [Huszár Lajos, “Az erdélyi pénzverés története,” *A történeti Erdély*, Budapest, 1936, 505–525; Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României* (București, 1971), 285; Engel Pal, *Regatul Sf. Ștefan*, 182; *Istoria românilor*, vol. IV *De la universalitatea creștină către Europa “patriilor”*, Șt. Ștefănescu, C. Mureșan, T. Teotoi, eds., (București: Ed. Enciclopedică, 2001), 102]. Prin reforma în “beneficiul cămării” din anii 1336–1338 își face apariția florinul de aur, echivalat în acel moment cu 100 de dinari [Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 182; Márton Gyöngyössi, “A középkori magyar pénzverés területi szakigazgatási szervei. A pénzverőkamara-rendeszer fejlődésének vázlata,” *Numizmatikai Közöny CXII–CXIII* (2013–2014): 129]. Semnificativ a fost și faptul că o asemenea reformă a fost sprijinită și de deschiderea unor monetării în Transilvania, la Cluj, Sibiu, Oradea, Lipova și Satu Mare [Florin Bogdan, “Prețul de achiziție al cărții românești vechi în Transilvania în secolul al XVI-lea,” *Transilvania* 12 (2009): 18]. Domnia lui Ludovic I a cunoscut o serie de fluctuații monetare, provocate de ridicarea drastică a prețului de schimb al florinului de aur, simultană cu devalorizarea dinarului, astfel încât rata de schimb ajunge în anul 1389 la 1florin = 300 dinari (Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 242). Tot în aceeași perioadă, un document emis în 1390 de scaunul de judecată al judeului Curiei regale pentru văduva lui Ladislau de Omor preciza că 1 marcă era echivalentul a 4 florini – *marcam cum quator florenis computando* (Pesty, Krassó, 196). În timpul domniei regelui-împărat s-au înregistrat alte două reforme fiscale, în 1390 și 1427, prin care Sigismund de Luxemburg a corectat de două ori raportul dintre florin și dinari prin baterea de “bani noi” (*nova moneta*) astfel încât el să fie readus la 1florin = 100 dinari [Engel, *Regatul Sf. Ștefan*, 249; M. Gyöngyössi, “Zsigmond Király arany-pénz-verésének első korszaka (1387–1401),” B. Romhányi, A. Geynaeus, K. Magyar, A. Végh, eds., *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. Születésnapjára* (Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 2004), 104].

¹⁰⁵ *Decreta Regni Hungariae (1458–1490)*, 99–100.

monedelor urma să se raporteze la cea din epoca lui Sigismund de Luxemburg, când 1 florin de aur = 100 dinari. Având însă în vedere faptul că pricinile au fost mai numeroase și mai diverse, cu amănări și poate chiar rejeđecări, nu credem nimerit să încercăm să realizăm un total al sumelor cheltuite numai pe actele de judecată. Oricum, după cum am precizat și în primele rânduri, nu am reușit să identificăm nicio speță pentru care să se fi păstrat întregul set de documente emise de sedrii.

Prezența femeilor *in persona* în fața scaunelor de judecată a presupus, desigur, și cheltuieli personale legate de deplasarea și găzduirea acestora (și a însoțitorilor lor) la sediile locale sau centrale de judecată. Dacă drumul la Șemlacu Mare (*Mezeusomlyo*), Timișoara, *Beche* (Novi Bečej, Serbia) sau Arad – sedii ale comitatelor Caraș, Timiș, Torontal sau Arad – cu siguranță că a fost mai accesibil nobilelor doamne din comitatele respective, în schimb reale probleme le-a ridicat deplasarea în fața instanțelor de judecată centrale la Visegád, Buda sau acolo unde s-a aflat curtea itinerantă regală sau palatinală. O informație mai târzie, de început de secol XVI, specifică de pildă faptul că în acea vreme, costul unei găzduiri temporare în capitala regatului (Buda) s-a situat în jur sumei de 1500 florini.¹⁰⁶ Greu de estimat dacă un asemenea preț ar fi fost valabil și în secolele anterioare.

Cheltuieli suplimentare au presupus însă procesele în care femeile au fost reprezentate de procuratori, pentru care ele au plătit atât scrisorile de împuternicire (în valoare de 24 dinari), cât și drumul, hrana, îmbrăcămintea, găzduirea și alte cheltuieli specifice slujbei lor.¹⁰⁷ Modul în care au fost remunerați acești împuterniciți la sfârșitul procesului nu a fost evidențiat în documentele consultate. Două documente mai târzii, de sfârșit de secol XVI, provenite din comitatul învecinat al Severinului (care a supraviețuit transformării Banatului de câmpie în vilayet la jumătatea secolului), ar putea sugera posibile modalități de reglare a cheltuielilor de judecată la sfârșitul unui proces, atât între litiganți, cât și între ei și avocații lor. Bunăoară, în 9 iunie 1589¹⁰⁸, a fost inițiat în fața sedrii comitatului Severin un amplu proces între două facțiuni ale familiei nobile Mătniceanu pentru partajarea averii rămasă în urma morții lui Francisc Mătniceanu, fost castelan de Caransebeș. La începutul acțiunii judiciare, partea reclamantă, formată din 7 membri ai familiilor Mătniceanu, Țeicu și Groza s-a înțeles ca toate cheltuielile de judecată să fie suportate de doi dintre reclamanți, pentru ca la finalul procesului, indiferent de verdict, fiecare să plătească partea cuvenită. Din

¹⁰⁶ Rady, *Customary Law*, 128.

¹⁰⁷ Popa Gorjanu, "Despre *familiares*," 372–373, 377–378. Imposibil de reprodus sumele cheltuite de nobilele doamne în acest sens. Totuși, într-una din puținele liste de socoteli identificate pentru Banat, alcătuită în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (cândva între anii 1372 și 1378), care cuprinde veniturile și cheltuielile fostului ban al Bulgariei, Benedict Himfi, se specifică la un moment dat că acesta a dat 25 florini clienților săi atunci când au mers la rege. Poate reprezenta această sumă un reper pentru cheltuielile necesare unui procurator în drum spre scaunele de judecată centrale? Din punctul nostru de vedere, ar fi o posibilitate pe care ne propunem să o luăm în considerare. Vezi Ioan Dani, Costin Feneșan, "O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea," *Banatica* 3 (1975): 149.

¹⁰⁸ C. Feneșan, *Documente medievale bănățene 1440–1653* (Timișoara: Facla, 1981), 76.

11 martie 1590¹⁰⁹ datează o tocmire de avocat edificatoare asupra rolului acestuia și a recompensării lui. În litigiu a fost o altă avere (din comitatul Hunedoarei, de data aceasta), disputată între mai multe familii nobile din Caransebeș. Într-o primă înfățișare în fața scaunului de judecată al comitatului Severin, 14 membri ai familiilor Vaida, Simon și Jojica “au încredințat judecata lor” cu familia Măcicășanu nobilului Ioan Boronkai, pentru ca acesta “să-i părăscă pe cheltuiala sa, cu osteneala sa”. Dacă va câștiga procesul, fiecare dintre reclamanți urma să îi dea 1/3 din partea lor de avere din moșiile câștigate. Dacă însă nu câștiga speța, cheltuiala lui era zadarnică, ei neda-torându-i nimic. Nu vedem de ce asemenea aranjamente financiare să nu se fi făcut și cu unu-două secole în urmă.

Un alt aspect care poate fi menționat este cel al *quantumului bănesc al valorilor materiale* pentru care s-a ajuns în instanțele de judecată. Cele mai mari sume au fost cele reprezentate de valoarea moșiilor aflate în dispută. După dimensiunile și potențialul lor economic, valoarea unor moșii pentru care nobile femei s-au judecat a putut varia de la 50¹¹⁰ la 400¹¹¹ de mărci, desigur cu precizarea că ne-am limitat la ceea ce am găsit în consemnările documentare. Alte sume menționate în actele procesuale au fost cele referitoare la quantumul pagubelor materiale provocate de anumite acțiuni în forță, fie că a fost vorba de 100 florini¹¹², prețul unor cai furați de la o văduvă, fie de 200¹¹³ sau 400¹¹⁴ de florini la cât s-au ridicat distrugerile provocate pe unele moșii. Ceva

¹⁰⁹ Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. III (1585–1593) (București: Cartea Românească, 1931), 210–211.

¹¹⁰ 50 de mărci a valorat jumătate din moșia *Beez*, pescăriile, loturile sesionale împreună cu jumătate din pădurea *Palataerde* din comitatul Cenadului, ce au fost donate în 17 mai 1332 de episcopul de Cenad nobilei doamne Ana, văduva lui Dimitrie de *Gabya* și fiicei sale, pentru a nu rămâne fără moștenire. Pentru aceste posesiuni văduva se va judeca în 1338 cu arhiepiscopul de Strigoni, Chanadinus, care clama stăpânirile pentru familia sa. Până la urmă s-a ajuns la o înțelegere în fața scaunului de judecată regal, femeile păstrând partea de moșie (unde se afla și o biserică de piatră închinată Sfântului Ioan Evghelistul, asupra căreia văduva Ana va păstra dreptul de patronat), în timp ce jumătatea de pădure a fost cedată familiei arhiepiscopului în schimbul sumei de 25 de mărci de Buda. DL 254788; Fekete, *Temesi bánság*, 290.

¹¹¹ Un document din 13 octombrie 1394 consemnează procesul dintre văduva Elisabeta a lui Augustin de Partoș și Petru, fiul lui Posa de Szer, pentru domeniul *Gurk* (*Gyurk*) din comitatul Arad. Litigiul, ajuns în fața congregației generale nobiliare a comitatelor Cenad, Timiș și Caraș, ținută în prezența regelui lângă Timișoara, a dus la amiabila înțelegere dintre părți: nobila doamnă putea să păstreze moșia în schimbul sumei de 400 mărci. DL 71208; Pál Engel, Norbert C. Tóth, *Itineraria regum et reginarum Hungariae (1382–1438)* (Budapest, 2005), 68.

¹¹² În 26 mai 1394, în sedria comitatului Arad, văduva lui Nicolae de Szer îl acuză pe Grigore *Magnus*, familiarul magistrului Iacob de Telegd, că i-a furat 3 cai de pe moșia *Aruky* în valoare de 100 florini. Ortway, *Temes*, 240.

¹¹³ Din 27 ianuarie 1421 datează plângerea formulată în fața scaunului de judecată al comitatului Torontal de către oaspeții din *Zemlen*, care o acuză pe văduva lui Iacob Chep că un familiar al ei le-a provocat o pagubă de 200 florini monedă nouă pe moșia lor *Beldre*. DL 54149.

¹¹⁴ În 9 octombrie 1437 a fost înregistrată porunca regelui adresată juzilor comitatului Timiș de a cerceta acuzația formulată de Ladislau Hagymas de Beregsău la adresa văduvei lui Filip Kormos, potrivit căreia aceasta i-ar fi instigat pe vicecomiții de Timiș să pătrundă pe moșia lui, Beregsău, unde

mai mici au fost datoriile bănești pentru care s-a ajuns în instanțele de judecată, ele variind între 3¹¹⁵ și 10¹¹⁶ mărci.

Alte sume consemnate în unele acte sunt cele legate de *penalizările* care trebuiau să fie plătite de părțile care nu se prezentau la sorocul stabilit în fața sedriei sau care nu au respectat sentința finală. În linii mari, am constatat că valoarea celor dintâi s-a situat, la sfârșitul secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului XV, în jurul unor sume relativ mici, de 1¹¹⁷ până la 3¹¹⁸ mărci. Conform procedurilor judiciare, dacă aceste amenzi nu erau plătite la timp actele specificau dublarea sumei (*in dupplo eiusdem agravari permittendo*). Cu toate acestea, un document din 11 iunie 1390¹¹⁹ ne indică o situație puțin diferită: a fost vorba despre un proces început în 1383 în fața scaunului de judecată al reginei Maria, între Bartolomeu, fiul lui Ladislau de Omor, și Hanko, *civem Cassoviensis*, pentru două moșii din comitatul Caraș. Prelungirea procesului și moartea părților au făcut ca în 1390 cauza să ajungă în fața judeului Curiei regale, de data aceasta reclamantă fiind Caterina, sora lui Bartolomeu de Omor (prin reprezentant) și Mihail, fiul lui Hanko. Cum în decursul anilor Mihail a lipsit de mai multe ori din instanță, el a fost condamnat inițial la plata a 3 mărci, apoi la 9 mărci și chiar la 21 de mărci într-o fază mai înaintată a procesului, cu mențiunea că dacă nici acum nu se va prezenta în sedrie să fie judecat în contumacie, atitudinea lui fiind considerată rebeliune. Este evident că în acest caz nu a fost vorba de o simplă dublare a penalizării, ci de o majorare progresivă după anumite socoteli care ne scapă. Mult mai ridicate par a fi fost penalizările pentru nerespectarea sentinței de vreme ce un document din 17 august 1391¹²⁰ stipulează în finalul său că dacă nobilul Ștefan de Remetea nu va respecta decizia capitlului din Arad de a da văduvei lui Nicolae Himfi și fiicelor sale o moșie împreună cu o moară în schimbul actelor de proprietate pentru alte șase moșii,

au făcut pagube în valoare de 400 florini. C. Feneșan, *Diplomatarium Banaticum*, vol. I (Cluj-Napoca: Mega, 2016), 92.

¹¹⁵ Pentru această sumă Margareta, văduva lui Benedict Himfi, l-a reclamat regelui în 1387 pe fiul lui Andrei Chep. A fost vorba despre o datorie moștenită de părat de la tatăl său, care reprezenta valoarea a 3 cai. Horváth Richárd, "Bigámista volt-e Himfi Benedek bolgár bán? (Adalékok a Döbrentei Himfiek családi történetéhez)," *Turul* 83 (2010): 118, nota 20.

¹¹⁶ Aceasta a fost suma datorată de Nicolae Himfi văduvei lui Ladislau de Omor și pentru care cei doi s-au prezentat în fața judeului Curiei regale în 1381. Cum acuzatul nu a putut plăti datoria cauza s-a amânat, însă moartea inopinată a nobilului Himfi a dus la preluarea datoriei de către mama sa, văduva lui Benedict Himfi. Patru ani mai târziu, în 1385 cele două femei se vor judeca prin reprezentanți tot în fața judeului Curiei regale, urmând ca văduva Himfi să onoreze datoria fiului ei. *Miscellanea Heimiana*, 297; DL 42315.

¹¹⁷ La plata unei mărci urma să fie condamnat Ștefan, fiul lui Petru de Egurzeg (Himfi), dacă nu se prezenta în termenul stabilit de 30 de zile în fața scaunului de judecată palatinal, în procesul din anul 1394 care era în derulare cu rudele sale din familia Himfi. Ortway, *Temes*, 241.

¹¹⁸ În schimb, în 14 mai 1443, Toma Procas de *Chechteleke* urma să plătească 3 mărci dacă nu s-ar fi prezentat la procesul cu soția lui Ioan Zalay (*Thomas per predictam dominam coram nobis legitime expectatum nostram in presentiam non venit, neque misit, se in iudicio trium marcarum convinci permittendo*). Pesty, *Diplome*, 132.

¹¹⁹ Pesty, *Krassó*, 196.

¹²⁰ *Ibid.*, 217.

el să plătească o penalitate de 1000 de mărci cântărite în mod corect (*mille marcis grau inponderis*). Cum suma corespunde valorii unei moșii de dimensiuni mai mari, putem aprecia că în asemenea cazuri cuantumul penalizării a fost echivalat cu valoarea mobilă sau imobilă a obiectului acțiunii judiciare și nu a existat o sumă fixă.

La fel de puțin numeroase sunt și referirile directe la sumele care au revenit scaunelor de judecată pentru desfășurarea demersurilor judiciare, respectiv *cheltuielele de judecată*, plătite de regulă de părțile care s-au aflat în culpă procedurală.¹²¹ Orientativ, asemenea sume au variat de la 12 mărci¹²², înregistrate în sentința unui proces de moștenire din anii 1387–1390, la 30 de mărci¹²³, consemnate în două acte din anii 1412 și 1421.

În sfârșit, din puținele sentințe finale pe care am reușit să le identificăm, 18 la număr, doar în cinci dintre acestea am găsit consemnate fie sume compensatorii (în cazul nobilelor reclamante), fie sume de condamnare (în cazul nobilelor care au compărut în sedrii în calitate de pârâte). În primul caz, a fost vorba de recuperarea dotei în valoare de 25 de mărci¹²⁴ de către văduva lui Nicolae Himfi, de plata a 350 de florini¹²⁵ ca daune produse pe o moșie aparținând Anei, soția lui Benedict de *Lelye*, sau de 60 de mărci în dinari¹²⁶ ce au reprezentat prețul răscumpărării sângelui, datorat de ucigaș copiilor răposatului nobil Iacob de *Szenthgyurgy*, respectiv lui Nicolae literatul și surorilor sale, Caterina și Marta.

Cât despre cuantumul pedepselor decise asupra unor femei nobile găsite vinovate în instanțe, am constatat valori ceva mai mici decât în primul caz. Bunăoară, Elisabeta, fiica lui Filip de *Beuldre*, a fost condamnată în 30 mai 1381¹²⁷ de către judele

¹²¹ Hajnik, *A magyar bírósági*, 442–450.

¹²² Această sumă urma să fie plătită de văduva lui Nicolae Himfi și de ficele ei în urma procesului prin care ele au dobândit de la moștenitorii pe linie masculină ai familiei Himfi dota văduvei și șterful de fată al fiicelor. Decizia a fost dată de judele Curiei regale în 12 august 1389. Pesty, *Krassó*, 185.

¹²³ În 1412 Caterina, văduva lui Paul de *Kayand*, împreună cu rudele sale din familia Chep de Ghertenis, urmau să plătească această sumă nobililor din Beregsău (Ortvay, *Temes*, 468). Aceeași sumă de 30 de mărci a fost solicitată de instanțe și lui Andrei Chep de Ghertenis și cumnatei sale, văduva lui Iacob Chep, în procesul cu Nicolae de *Bykach* pentru 10 iobagi (DL 54151).

¹²⁴ Pesty, *Krassó*, 185.

¹²⁵ Fejér, CD, X/2, 590–591. Decizia, redactată în 1398 de capitlul din Cenad, a venit în urma procesului susținut în *speciali presencia regie* de soțul Anei în numele acesteia, împotriva familiei Chep de Ghertenis. În cazul în care pârâții nu ar fi putut plăti suma (echivalată astfel: *florenum quemlibet per centum novos denarios computando*) ei urmau să îi zălogască nobilei doamne parte din moșia lor *Beuldre*.

¹²⁶ Bárány, *Temes vármegye*, Anexa, 41. Sentința în acest caz, care a durat 12 ani, a fost dată de comitele de Timiș în adunarea generală a nobililor din comitatele Timiș și Caraș, ținută la Timișoara în 18 noiembrie 1399. Suma de 60 de mărci a fost echivalată astfel: *marcam quamlibet decem pensis nove monete computando*. Interesantă este desfășurarea ulterioară a evenimentelor, căci după numai un an, în 9 noiembrie 1400, părțile se vor afla din nou în fața scaunului de judecată al comitatului Timiș, însă cu rolurile inversate. Fostul acuzat, Ioan de *Ozlar*, s-a transformat în pârăș, acuzând familia de *Szenthgyurgy* că deși le-a plătit 440 florini în contul sumei de condamnare din 1399, ei ar fi solicitat o sumă mai mare. Se pare că în sedrie s-a dovedit faptul că el a avut de data aceasta dreptate, însă nu cunoaștem finalitatea litigiului. Fekete, *Temesi bánság*, 1537

¹²⁷ DL 52379.

Curiei regale la plata a 9 mărci către Andrei Chep pentru că ar fi ținut pe nedrept niște posesiuni.

Considerații finale

Demersul de față a intenționat să ia în discuție o seamă de aspecte legate de prezența femeilor din Banatul medieval în fața scaunelor de judecată. Ne-am focalizat cercetarea asupra veacului al XIV-lea și a primei jumătăți a secolului al XV-lea din motive obiective; după “tăcerea” prelungită a actelor de cancelarie din secolele precedente, de acum prezența femeii, cu precădere nobile, începe să se facă simțită în documente, nu în mod spectaculos, dar suficient pentru a se putea contura anumite ipoteze, care considerăm că pot fi extrapolate la nivelul societății medievale în ansamblul său. Accesul femeilor nobile la actul de justiție a derivat din statutul lor juridic, din dreptul lor de stăpânire funciară, care le-a conferit personalitate juridică, dar a și creat adeseori probleme atunci când a intrat în coliziune cu tradiționalul drept patrimonial masculin. Prezentarea detaliată, uneori cuantificată, a anumitor aspecte ce au ținut de modul în care femeile s-au implicat sau au fost implicate în chestiuni litigioase am considerat că poate dovedi faptul că limitele și barierele sociale și juridice ale epocii au fost mai flexibile, în concordanță cu ceea ce realitățile societății medievale permit să se întrevadă. Nu a fost în intenția noastră să supralicităm – condiția femeii în acea epocă a fost subsumată preeminenței masculine. Or, din acest punct de vedere, ar fi prezumțios din partea noastră să punem semnul egalității între participările feminine și cele masculine în fața actului de justiție. Cu toate acestea, ignorarea acestui subiect riscă să îl arunce în derizoriu, văduvind astfel reconstituirea unei imagini cât mai apropiate de realitate a ambientului curților de judecată medievale, în fața cărora femeile nu au fost prezențe accidentale, ci destul de obișnuite.

IN SEDES JUDICIARIA (I). WOMEN FROM THE MEDIEVAL BANAT IN FRONT OF THE COUNTY COURTS. GENERALITIES

Abstract

The present research attempts to go on with analyzing the woman's image in the Banat medieval counties (Timiș, Caraș, Torontal, Cenad, and Arad) in the 14th century and the next one's first half, the presence of women in front of local or central county courts in the Hungarian kingdom being the way to approach the subject. Historians' less concern with such a theme proved to be a sufficient reason in trying to demonstrate that the noble women in the medieval Banat, despite the preconceived ideas, went to law likewise the men did, with a notable tenacity sometimes in looking after their own interests. I do not certainly aim to overbid here as the male preeminence really governed women's life at that time. Bringing in the same line the female and the male presences in lawsuits might be a point of view that would make presumptuous our approach. But to ignore such a theme is also risky and makes it ridiculous, in the detriment of an as real as possible image of the medieval country courts where women were rather common than accidental presences. During those centuries and

in well delimited conditions, women (the noble ones, especially) used to own real estates and personal goods that frequently were disputed in front of local or central seats.

200 documentary units state my research for that time, 138 of them (69%, belonging to 86 lawsuits) speaking about litigious questions involving women that the judicial offices of the time solved. Certainly, a degree of relativity is to be referred to as the research was almost totally dependent on the written reference of the time, an objective circumstance, in fact. Such a personal research has no chance to be exhaustive, so I have worked with a sample of documents I have considered significant for certain reasonable conclusions. On the other hand, lost of documents in the course of time is an insurmountable impediment. The preserved documents I have given attention to represent, in the third place and in the most of the cases, different stages of lawsuits (summons, investigations, adjournments, decisions or sentences, etc.); there was no case with a complete documentation of a lawsuit. Consequently, I have tried to find answers to a series of questions the office documents generated: if we can speak about women during the medieval age as having legal personality, who is to be called in law, which was the women's position in front of the county courts, or if they went *in persona* or sent their representatives, as well as the financial interests in some lawsuits and other details concerning various judiciary procedures.